

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદીત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહીં. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

ક્રિ.અ. ૨૨૮૭ ઓફ ૨૦૦૯

[૨૦૧૪] ૧૧ એસ.સી.આર. ૯૨૧

દશરથ રૂપસિંહ રાઠોડ – વિ. – મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય અને અન્ય એક.

(ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૨૨૮૭ સન ૨૦૦૯ વગેરે)

ઓગસ્ટ ૦૧, ૨૦૧૪

[ટી.એસ. ઠાકુર, વિક્રમજીત સેન અને

સી. નાગપ્પન, ન્યાયાધીશો.]

અધિકારક્ષેત્ર:

પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર – ચલણી લખત અધિનિયમના ભાગ ૧૭ હેઠળ દાખલ કરવામાં આવેલી ફોજદારી ફરિયાદ અંગે – ઠરાવ્યું: ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૭૭ હેઠળ નિર્ધારિત સામાન્ય નિયમ ચલણી લખત અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળના કેસમાં લાગુ પડે છે – તેથી, કલમ ૧૩૮ હેઠળની ફરિયાદ ક્યા સ્થાને દાખલ થવી તે ફરિયાદીની પસંદગી પર આધારિત રહી શકતું નથી – પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર તે જ અદાલત સુધી મર્યાદિત છે, જેના સ્થાનિક અધિકારક્ષેત્રમાં ગુનો આચરાયો હોય, અર્થાત્ જ્યાં જે બેંક પર ચેક દોરવામાં આવ્યો હોય તે બેંક દ્વારા ચેક અનાદરિત કરવામાં આવ્યો હોય – કાયદેસરની નોટિસ ક્યા સ્થળે જારી કરવામાં આવી અથવા પહોંચાડવામાં આવી અથવા ફરિયાદી ચેકને રોકડિકરણ માટે જ્યાં રજૂ કરવાનું પસંદ કરે તે સ્થળો પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રના હેતુસર સંબંધિત નથી – ચલણી લખત અધિનિયમ, ૧૮૮૧ – ભાગ ૧૭, કલમ ૧૩૮ – ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ – કલમ ૧૭૭.

પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર – નિર્ધારણ – દીવાની અને ફોજદારી કેસોમાં – માટેના માપદંડ – ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

કાયદાઓનું અર્થઘટન:

કાયદાકીય અધિનિયમના શીર્ષક, મથાળા અથવા પ્રારંભિક શબ્દો – તેમના

અર્થઘટનાત્મક મૂલ્ય અંગે – નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું: ન્યાયાધીશ વિક્રમજિત સેન દ્વારા – સામાન્ય રીતે તે વાસ્તવિક જોગવાઈના વ્યાપને નિર્ધારિત કરતા નથી, પરંતુ તે તેના આશયનું પૂર્વસૂચન જરૂર કરે છે.

દંડાત્મક કાયદાઓનું અર્થઘટન – નિર્ધારિત કરાયું: ટી.એસ. ઠાકુર, ન્યાયાધીશ મુજબ – દંડાત્મક કાયદાનું અર્થઘટન કરતી વખતે, અદાલતોએ તે વાક્યખંડ સામાન્ય રીતે જે અર્થ ધારણ કરતો હોય તેનાથી વિશાળ અર્થ આરોપવામાં સંકોચ રાખવો જોઈએ.

શબ્દો અને વાક્યપ્રયોગો: 'ફરિયાદ પક્ષ' – નો અર્થ.

અપીલોનો નિકાલ કરતાં, અદાલતે

ઠરાવવામાં આવ્યું: વિક્રમજિત સેન, ન્યાયાધીશ દ્વારા;

૧.૧. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૭૮ અંગે કોઈ વિવાદ રહી શકતો નથી કે ફોજદારી કાર્યવાહીમધ્યે “દાવાનું કારણ” ની સંકલ્પના, જે દાવામાં સાબિત કરવાનાં જરૂરી તથ્યોના સમૂહરૂપ હોય છે અને તેથી દાવો ક્યાં દાખલ કરવો તે માટે પણ સંબંધિત હોય છે, ફોજદારી વિચારણાની પ્રાદેશિક અધિકારિતા નક્કી કરવા માટે પ્રાસંગિક અથવા સંબંધિત નથી. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૭૮ સ્પષ્ટપણે કહે છે કે દરેક ગુનાની સામાન્ય રીતે એવી અદાલત દ્વારા તપાસ અને વિચારણા થવી જોઈએ, જેના સ્થાનિક અધિકારક્ષેત્રમાં તે આચરવામાં આવ્યો હોય. કલમ ૧૭૯ પણ સમાન ભાવ ધરાવે છે. વટાઘાટપાત્ર લેખિત દસ્તાવેજો અધિનિયમની કોઈ જોગવાઈ એવી અસાધારણ પરિસ્થિતિઓ દર્શાવતી કે ગણાવતી નથી, જે તે નિર્ધારણથી વિમુખ થવાનું ન્યાયસંગત ઠરાવે કે જ્યાં ગુનો આચરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં જ ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહી ચલાવવાની હોય. વટાઘાટપાત્ર લેખિત દસ્તાવેજો અધિનિયમની કલમ ૧૪૨ માં “દાવાનું કારણ” શબ્દપ્રયોગ સંજ્ઞાન લેવા માટે યોગ્ય છે, પરંતુ વિષયવસ્તુરૂપ ગુનાના આચરણનું નિર્ધારણ કરવા માટે અનુચિત અને અસંગત છે. [પરિચ્છેદ ૧૪] [૯૪૬-ઈ-એચ; ૯૪૭-એ]

૧.૨. કાનૂની નોટિસ જારી કરવાની અથવા પહોંચાડવાની જગ્યા, અથવા ફરિયાદી પોતાના બેંક મારફતે ચેકની વસૂલી માટે તેને રજૂ કરવા જે જગ્યા પસંદ કરે છે, તે

ફરિયાદોની પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રના હેતુસર સંબંધિત નથી, તેમ છતાં તેની અનુપાલનના અભાવે ફરિયાદ અનિવાર્ય રીતે ફગાવી દેવામાં આવશે. ફરિયાદી ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૭૭ વગેરેનું પાલન કરવા કાયદેસર રીતે બંધાયેલ છે અને તેથી કલમ ૧૩૮ હેઠળની ફરિયાદ કયા સ્થળે દાખલ કરવી તે તેની પસંદગી પર નિર્ભર નથી. પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર તે અદાલત સુધી મર્યાદિત છે, જેના સ્થાનિક અધિકારક્ષેત્રની અંદર ગુનો આચરાયો હોય; જે વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં તે સ્થળ છે જ્યાં જે બેંક પર ચેક દોરાયેલો છે તે બેંક દ્વારા ચેક અનાદરિત કરવામાં આવે છે. [પરા ૧૯] [૯૫૦-એચ; ૯૫૧-એ-સી]

૧.૩. કલમ ૧૩૮ને એવી વ્યાખ્યા આપવી જોઈએ નહીં કે જેના પરિણામે તે હેરાનગતિનું સાધન બની જાય, અર્થાત્, એવા સ્થળેથી નોટિસો મોકલીને જેને સ્વયં વ્યવહાર સાથે કોઈ કારણભૂત સંબંધ ન હોય, અને/અથવા જે કોઈ પણ બેંકમાં પેયીનું ખાતું હોય ત્યાં ચેક(એસ) રજૂ કરીને. અદાલતોને કાયદાનું એવું અર્થઘટન કરવા નિર્દેશિત કરવામાં આવી છે કે જેથી અનિશ્ચિતતા અથવા અસ્પષ્ટતા દૂર થાય, અને એ પણ સુનિશ્ચિત થાય કે કાનૂની કાર્યવાહીનો ઉપયોગ હેરાનગતિના સાધન તરીકે ન થાય, ભલે તે કાયદાનો દેખીતા ભંગ કરનાર જ કેમ ન હોય. કાયદાનો પ્રયત્ન દોષિતને જવાબદાર ઠેરવવાનો અને પીડિત પક્ષને રાહત આપવાનો છે, પરંતુ પૂર્વોક્ત વ્યક્તિને કંટાળાજનક કાર્યવાહી દ્વારા હેરાન કરવાનો નથી. તેથી, ખાસ કરીને જ્યાં વાદસ્થળનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો હોય ત્યાં ચોકસાઈ અને નિખાલસતા આવશ્યક છે. [પરા ૧૧ અને ૧૭] [૯૪૯-ઈ, એફ; ૯૪૦-ઈ-એફ]

૧.૪. મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ સમન્સ-પૂર્વ તબક્કે સોગંદનામા દ્વારા અથવા મૌખિક નિવેદન દ્વારા પુરાવા રજૂ કરવામાં આવ્યા હોય કે ન આવ્યા હોય, તે બાબતની પરવા કર્યા વિના, ફરિયાદ માત્ર તે જ સ્થળે ગ્રાહ્ય ગણાશે જ્યાં ચેક અનાદરિત થયું હોય. કોઈપણ કાનૂની જટિલતાઓને ટાળવા અને દૂર કરવા માટે, એવી ફરિયાદી કેસોની શ્રેણી, જેમાં કાર્યવાહી ધારા ૧૪૫(૨) ના તબક્કે અથવા તેનાથી આગળ પહોંચી ગઈ હોય, તે આ અદાલત દ્વારા સામાન્ય રીતે પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતમાંથી હાલ જ્યાં તે લંબિત છે તે અદાલતમાં સ્થાનાંતરિત કરવામાં

આવી હોવાનું માનવામાં આવશે. બાકીની તમામ ફરિયાદો (સ્પષ્ટપણે તેમાં તે ફરિયાદોનો પણ સમાવેશ થાય છે જેમાં આરોપી/પ્રતિવાદીને યોગ્ય રીતે સમન્સની બજવણી કરવામાં આવી નથી) હાલના કાનૂની નિરૂપણને અનુરૂપ યોગ્ય અદાલતમાં રજૂ કરવા માટે ફરિયાદીને પરત કરવામાં આવશે. આવી ફરિયાદો જો તેમની પરતફેરની તારીખથી ત્રીસ દિવસની અંદર દાખલ/ફરીથી દાખલ કરવામાં આવે, તો તેઓ કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત અવધિની અંદર દાખલ થયેલી હોવાનું માનવામાં આવશે, સિવાય કે તેમની પ્રારંભિક અથવા અગાઉની નોંધણી પોતે જ અવધિબાહ્ય હતી. [પરિચ્છેદ ૨૦] [૯૫૧-જી-એચ; ૯૫૨-એ-સી]

મોસરાફ હોસૈન ખાન વિ. ભગીરથા એન્જિ. લિ. ૨૦૦૬ (૨) એસ.સી.આર. ૫૯૫ = (૨૦૦૬) ૩ એસ.સી.સી. ૬૫૮ - પ્રતિનિર્ણયોની અવગણના કરીને આપવામાં આવેલ ઠરાવવામાં આવ્યો.

ફ્રિક ઇન્ડિયા લિ. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા ૧૯૮૯ (૨) સપ્લ. એસ.સી.આર. ૫૭૦ = (૧૯૯૦) ૧ એસ.સી.સી. ૪૦૦; ફોરેજ એન્ડ કો. વિ. મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન ઓફ ગ્રેટર બોમ્બે ૧૯૯૯ (૪) સપ્લ. એસ.સી.આર. ૧૮૪ = (૧૯૯૯) ૮ એસ.સી.સી. ૫૭૭ - ઉલ્લેખિત.

કે. ભાસ્કરણ વિ. શંકરણ વૈધન બાલન ૧૯૯૯ (૩) સપ્લ. એસ.સી.આર. ૨૭૧ = (૧૯૯૯) ૭ એસ.સી.સી. ૫૧૦; હરમન ઇલેક્ટ્રોનિક્સ (પી) લિ. વિ. નેશનલ પેનાસોનિક ઇન્ડિયા (પી) લિ. ૨૦૦૮ (૧૭) એસ.સી.આર. ૪૮૭ = (૨૦૦૯) ૧ એસ.સી.સી. ૭૨૦; શ્રી ઇશર એલોય સ્ટીલ્સ લિ. વિ. જયસ્વાલ્સ નેકો લિ. ૨૦૦૧ (૨) એસ.સી.આર. ૩૬ = (૨૦૦૧) ૩ એસ.સી.સી. ૬૦૯; પ્રેમ ચંદ વિજય કુમાર વિ. ચશપાલ સિંહ ૨૦૦૫ (૩) એસ.સી.આર. ૧૦૨૯ = (૨૦૦૫) ૪ એસ.સી.સી. ૪૧૭; એસ.આઈ.એલ. ઇમ્પોર્ટ, યુ.એસ.એ. વિ. એક્ઝિમ એક્સ સિલ્ક એક્સપોર્ટર્સ ૧૯૯૯ (૨) એસ.સી.આર. ૯૫૮ = ૧૯૯૯ (૪) એસ.સી.સી. ૫૬૭; શમશાદ બેગમ વિ. બી. મહંમદ ૨૦૧૦૮ (૧૫) એસ.સી.આર. ૧૮૮ = (૨૦૦૮) ૧૩ એસ.સી.સી. ૭૭; ઓમ હેમરાજાની વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. ૨૦૦૪ (૬) સપ્લ. એસ.સી.આર. ૩૬૫ = (૨૦૦૫) ૧ એસ.સી.સી. ૬૧૭; નિશાંત

અગ્રવાલ વિ. કૈલાશ કુમાર શર્મા ૨૦૧૩ (૭) એસ.સી.આર. ૧૬૫ = (૨૦૧૩) ૧૦ એસ.સી.સી. ૭૨; એસ્કોર્ટ્સ લિ. વિ. રમા મુખર્જી (૨૦૧૪) ૨ એસ.સી.સી. ૨૫૫; એફ.આઈ.એલ. ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. વિ. ઇમ્તિયાઝ અહમદ ભટ (૨૦૧૪) ૨ એસ.સી.સી. ૨૬૬; પટેલ રોડવેઝ લિમિટેડ, બોમ્બે વિ. પ્રસાદ ટ્રેડિંગ કંપની, ૧૯૯૧ (૩) એસ.સી.આર. ૩૯૧ = એ.આઈ.આર. ૧૯૯૨ એસ.સી. ૧૫૧૪ = (૧૯૯૧) ૪ એસ.સી.સી. ૨૭૦; ઓ.એન.જી.સી. વિ. ઉત્પલ કુમાર બાસુ ૧૯૯૪ (૧) સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૨૫૨ = (૧૯૯૪) ૪ એસ.સી.સી. ૭૧૧; સાઉથ ઈસ્ટ એશિયા શિપિંગ કો. લિ. વિ. નવ ભારત એન્ટરપ્રાઇઝેસ પ્રા. લિ. ૧૯૯૬ (૩) એસ.સી.આર. ૪૦૫ = (૧૯૯૬) ૩ એસ.સી.સી. ૪૪૩; નવીનચંદ્ર એન. મજિઠિયા વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર ૨૦૦૦ (૩) સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૮૨ = (૨૦૦૦) ૭ એસ.સી.સી. ૬૪૦ – સંદર્ભિત.

બ્રેડલો વિ. ક્લાર્ક ૮ અપીલ કેસેસ ૩૫૪ પૃષ્ઠ ૩૬૧ – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

ટી.એસ. ઠાકુર, ન્યાયાધીશ મુજબ (સહમત)

૧. ચેકનો અનાદર જ્યાં દ્રાહી બેંક સ્થિત હોય તે સ્થળે ગણાશે. ચેક કોઈપણ સ્થળે રજૂ કરવાથી તે અદાલતને, જેના પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રની મર્યાદામાં આવી રજૂઆત થઈ હોય, અધિકારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. [ફકરો ૩] [૯૫૯-ઈ-એફ]

શ્રી ઇશર એલોય સ્ટીલ્સ લિ. વિ. જયસ્વાલ્સ નેકો લિ. (૨૦૦૧) ૩ એસ.સી.સી. ૬૦૯ : ૨૦૦૧ (૨) એસ.સી.આર. ૩૬ – ઉપર અવલંબ રાખવામાં આવ્યો.

૨. કલમ ૧૩૮ એક દંડાત્મક જોગવાઈ છે, જે કેદ અને દંડની જોગવાઈ કરે છે. તેથી, તેનું કડક અર્થઘટન કરવું આવશ્યક છે, કારણ કે અર્થઘટનના સ્વીકારાચેલા નિયમોમાંનો એક એવો છે કે દંડાત્મક કાયદામાં, અદાલતો તે વાક્યખંડને સામાન્ય રીતે જે અર્થ લાગુ પડે છે તે કરતાં વિશાળ અર્થ આરોપિત કરવામાં સંકોચ અનુભવશે. [ફકરો ૧૦] [૯૬૨-ડી, ઈ]

૩. કલમ ૧૩૮ના અવલોકનમાં આવતો ગુનો ચેકના અનાદર થતાની સાથે જ પૂર્ણ થાય છે, પરંતુ પ્રાવધાનની કલમ (સી) ને કલમ ૧૪૨ સાથે વાંચતાં, જ્યાં સુધી ફરિયાદીને ફરિયાદ દાખલ કરવાનો કારણકાર્ય ઉદ્ભવતું નથી ત્યાં સુધી કોઈપણ

અદાલત દ્વારા તેની સંજ્ઞાન લેવું પ્રતિબંધિત છે. [ફરો ૧૦] [૯૬૩-બી, સી]

૪. કલમ ૧૩૮ની યોજના માત્ર પ્રામાણિક દોરનારને જ સુરક્ષિત રાખતી નથી, પરંતુ અપ્રામાણિક દોરનારાઓને પણ પોતાની ભૂલ સુધારવાની અને ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહીમાંથી બચી જવાની તક આપે છે. તેથી, તે દષ્ટિએ, આ જોગવાઈનું પાલન કરવું ફરજિયાત આવશ્યકતા છે. [ફરો ૧૩] [૯૬૫-બી]

હર્મન ઇલેક્ટ્રોનિક્સ (પી) લિ. વિ. નેશનલ પેનાસોનિક ઇન્ડિયા (પી) લિ. (૨૦૦૯) ૧ એસ.સી.સી. ૭૨૦ = ૨૦૦૮ (૧૭) એસ.સી.આર. ૪૮૭ - પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

સી.સી. અલાવી હાજી વિ. પાલાપેટ્ટી મુહમ્મદ અને અન્ય એક (૨૦૦૭) ૬ એસ.સી.સી. ૫૫૫ = ૨૦૦૭ (૭) એસ.સી.આર. ૩૨૬ - નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

૫. વિધાનમંડળે કઈ બાબત ગુનો ગણાશે અને કઈ બાબતથી ફરિયાદીને સક્ષમ અદાલતમાં ફરિયાદ દાખલ કરવા માટે કારણભૂત હક પ્રાપ્ત થશે, તે બંને વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ કર્યો છે. પરંતુક સામાન્ય નિયમનો અપવાદ હોય છે. કોઈ અધિનિયમમાં રહેલી જોગવાઈને મર્યાદિત કરવા અથવા તેમાં અપવાદ સર્જવા માટે પરંતુક ઉમેરવામાં આવે છે. તે સ્વતંત્ર રીતે કોઈ સામાન્ય નિયમ નિર્ધારિત કરતું નથી. તે માત્ર મુખ્ય અધિનિયમની સામાન્ય વ્યાપકતાને મર્યાદિત કરે છે; એવો ભાગ, જે પરંતુક ન હોત તો મુખ્ય અધિનિયમના વ્યાપમાં આવી જાત. [ફરો ૧૪] [૯૬૫-ઈ-જી]

કે. ભાસ્કરણ વિ. શંકરન વૈધન બાલન ૧૯૯૯ (૩) સપ્લ. એસ.સી.આર. ૨૭૧ = (૧૯૯૯) ૭ એસ.સી.સી. ૫૧૦ - સ્પષ્ટીકરણ આપવામાં આવ્યું અને અસ્વીકૃત કરવામાં આવ્યું.

કેદારનાથ જૂટ મેન્યુફેક્ચરિંગ કો. વિ. કમર્શિયલ ટેક્સ ઓફિસર, કલકત્તા અને અન્ય. એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬ એસ.સી. ૧૨ = ૧૯૬૫ એસ.સી.આર. ૬૨૬; દ્વારકા પ્રસાદ વિ. દ્વારકા દાસ સારાફ (૧૯૭૬) ૧ એસ.સી.સી. ૧૨૮ = ૧૯૭૬ (૧) એસ.સી.આર. ૨૭૭; શ્રીનિવાસા જનરલ ટ્રેડર્સ અને અન્ય. વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય. (૧૯૮૩) ૪ એસ.સી.સી. ૩૫૩ = ૧૯૮૩ (૩) એસ.સી.આર. ૮૪૩;

ત્રિભોવનદાસ હરિભાઈ તંબોળી વિ. ગુજરાત રેવન્યુ ટ્રિબ્યુનલ અને અન્ય (૧૯૯૧)
 ૩ એસ.સી.સી. ૪૪૨ = ૧૯૯૧ (૨) એસ.સી.આર. ૮૦૨; એ.એન. સહગલ અને
 અન્ય. વિ. રાજે રામ શ્યોરામ અને અન્ય. ૧૯૯૨ સપ્લિ. (૧) એસ.સી.સી. ૩૦૪
 = ૧૯૯૧ (૨) એસ.સી.આર. ૧૯૮; કેરળ સ્ટેટ હાઉસિંગ બોર્ડ અને અન્ય. વિ.
 રામપ્રિયા હોટેલ્સ (પી) લિ. અને અન્ય. ૧૯૯૪ (૫) એસ.સી.સી. ૬૭૨ = ૧૯૯૪
 (૨) સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૩૩૮; કુશ સહગલ અને અન્ય. વિ. એમ.સી. મિત્તર
 અને અન્ય. (૨૦૦૦) ૪ એસ.સી.સી. ૫૨૬ = ૨૦૦૦ (૨) એસ.સી.આર. ૬૪૮;
 અલી એમ.કે. અને અન્ય. વિ. કેરળ રાજ્ય અને અન્ય. (૨૦૦૩) ૧૧ એસ.સી.સી.
 ૬૩૨ = ૨૦૦૩ (૩) એસ.સી.આર. ૮૨૬; સ્ટીલ ઓથોરિટી ઓફ ઈન્ડિયા લિ.
 વિ. એસ.યુ. ટી.એન.આઈ. સંગમ અને અન્ય. (૨૦૦૬) ૧૬ એસ.સી.સી. ૧ =
 ૨૦૦૬ (૧૨) એસ.સી.આર. ૯૨૯ – આધાર રાખવામાં આવ્યો.

આર વિ. ડિમ્બડિન (૧૯૧૦); લોયડ્સ' એન્ડ સ્કોટિશ ફાઇનાન્સ લિ. વિ. મોડર્ન
 કાર્સ એન્ડ કેનેવન્સ (કિંગ્સ્ટન) લિ. (૧૯૬૬); રે ટેબ્રિસ્કી વિ. બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ
 (૧૯૪૭) – નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

પી. રમાનાથ અચ્ચર, લો લેક્સિકોન, રમી આવૃત્તિ, વધવા એન્ડ કો. પૃષ્ઠ ૧૫૫૨
 પર; મેક્સવેલકૃત "ઇન્ટરપ્રિટેશન ઓફ સ્ટેટ્યુટ્સ" આવૃત્તિ ૧૨, ૧૯૬૯, પી.
 ૧૮૯-૧૯૦ પર – નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

૬. ફરિયાદ દાખલ કરવા માટેનો હક્કકારક કારણ ચેકના ફરિયાદી/પ્રાપ્તકર્તા/યોગ્ય
 સમયે ધારકને ત્યારે ઉપજે છે, જો (એ) અનાદરાયેલો ચેક તેના જારી થયાની
 તારીખથી છ મહિનાની અવધિની અંદર દ્રાવી બેંક સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય;
 (બી) જો ફરિયાદીએ ચેકના અનાદર બાબતે બેંક તરફથી માહિતી પ્રાપ્ત થયા પછી
 ત્રીસ દિવસની અંદર ચેકની રકમની ચુકવણીની માંગણી કરી હોય; અને (સી) જો
 દોરનારાએ આવી નોટિસ પ્રાપ્ત થયાની પંદર દિવસની અંદર ચેકની રકમ ચૂકવવામાં
 નિષ્ફળ ગયો હોય. હક્કકારક કારણ રચતા તથ્યો અધિનિયમની કલમ ૧૩૮
 હેઠળના ગુનાના ઘટક તત્વો રચતા નથી. [પરા ૩૧] [૯૭૮-ઈ-એચ]

૭. કલમ ૧૩૮માં આવેલ પરંતુક માત્ર ફરિયાદ પક્ષકારને પરંતુકની કલમ (સી)

મુજબ કારણકાર્ય ઉત્પન્ન થાય તે સમય સુધી ફોજદારી કાર્યવાહીનો પ્રારંભ અને અદાલત દ્વારા સંજ્ઞાન લેવાની પ્રક્રિયાને મુલતવી રાખે છે/પાછળ ઠેલે છે. એકવાર ફરિયાદ પક્ષકારને કારણકાર્ય ઉત્પન્ન થાય પછી, કેસ ચલાવવાની અદાલતની અધિકારિતા એક જ્યાં અનાદરિત થાય છે તે સ્થળના સંદર્ભે નક્કી કરવામાં આવશે. [પરિચ્છેદ ૩૧] [૯૭૯-અ, બ]

૮. વાણિજ્યિક જગતમાં, જે પક્ષને છેતરવામાં આવ્યો હોય અને જેને અસન્માનિત થયેલા એકના આધારે મિલકત સોંપવા માટે પ્રેરિત કરવામાં આવ્યો હોય, તેને માત્ર તે સ્થળે જ ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહી શરૂ કરવાનો ઉપાય ઉપલબ્ધ નથી જ્યાં એક અસન્માનિત થયો હોય, જે ક્યારેક તે સ્થળથી ભિન્ન હોઈ શકે છે જ્યાં પ્રેરણા અપાઈ હોય અથવા છેતરપિંડી ઘટી હોય, પરંતુ તે સ્થળે પણ ઉપલબ્ધ છે જ્યાં છેતરપિંડીનો ગુનો આચરવામાં આવ્યો હોય. તે હદ સુધી, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાના અધ્યાય ૧૩ની જોગવાઈઓ પ્રાસંગિક રહેશે અને તે નક્કી કરવામાં મદદરૂપ થશે કે ગુનાઓની સુનાવણી ક્યાં થઈ શકે. [પરા ૨૭] [૯૭૩-બી, સી] સુશ્રી.આર. લેધર્સ વિ. એસ. પાલનિયાપ્પન અને અન્ય એક. (૨૦૧૩) ૧ એસ.સી.સી. ૧૭૭ = ૨૦૧૨ (૯) એસ.સી.આર. ૧૬૫ – લાગુ પડતો નથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું.

એમ.એસ.આર. લેધર્સ વિ. એસ. પાલનિયાપ્પન અને અન્ય (૨૦૧૩) ૧ એસ.સી.સી. ૧૭૭ = ૨૦૧૨ (૯) એસ.સી.આર. ૧૬૫ – નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

સદાનંદન ભદ્રન વિ. માધવન સુનીલ કુમાર (૧૯૯૮) ૬ એસ.સી.સી. ૫૧૪ = ૧૯૯૮ (૧) સપ્લ. એસ.સી.આર. ૧૭૮ નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો. કૈરલી માર્કેટિંગ એન્ડ પ્રોસેસિંગ કો-ઓપરેટિવ સોસાયટી લિ. વિ. પુલ્લેંગડી સર્વિસ કો-ઓપરેટિવ લિ. (૨૦૦૭) ૧ કે.એલ.ટી. ૨૮૭ – મંજૂર કરવામાં આવ્યું.

૯. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૭૭ હેઠળ નિર્ધારિત સામાન્ય નિયમ નેગોશિયેબલ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળના કેસોમાં લાગુ પડે છે. તેથી, આવા કેસોમાં ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા કાર્યવાહી માત્ર તે જ અદાલત સમક્ષ શરૂ કરી

શકાય છે, જેના અધિકારક્ષેત્રમાં ચેકના અનાદરનો બનાવ બને છે; પરંતુ એવી પરિસ્થિતિઓ તેમાં અપવાદરૂપ છે, જ્યાં કલમ ૧૩૮ હેઠળ દંડનીય ચેકના અનાદરનો ગુનો, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૨૨૦(૧) ને કલમ ૧૮૪ સાથે વાંચતાં તેના અર્થમાં, એક જ વ્યવહારમાં અન્ય ગુનાઓ સાથે મળીને કરવામાં આવ્યો હોય, અથવા તે જ સંહિતાની કલમ ૧૮૨(૧) ને તેની કલમો ૧૮૪ અને ૨૨૦ સાથે વાંચતાં તેના ઉપબંધોમાં આવરી લેવાતો હોય. [ફકરો ૩૧] [૯૭૯-સી-ઈ]

૧૦. પોતાના પસંદના સ્થળે ચેક રજૂ કરવો અથવા અનાદર થયેલી રકમની ચૂકવણી માટે નોટિસ જારી કરવી જેવા ફરિયાદીના એકતરફી કૃત્યો ફરિયાદીને વિચારણાનું સ્થળ પસંદ કરવાની સત્તાથી સશસ્ત્ર કરી શકતા નથી. એટલું કહેવું પૂરતું છે કે, માત્ર કાયદાઓના અર્થઘટનના સિદ્ધાંતોના આધારે જ નહીં, પરંતુ ખોટા અર્થઘટનથી આરોપીને અનીયાય અને હેરાનગતિના સ્વરૂપે જે સંભવિત દુષ્પરિણામ ઊભા થઈ શકે છે, તે દૃષ્ટિએ પણ. [ફકરો ૩૨] [૯૮૦-એફ-જી]

નિશાંત અગ્રવાલ વિ. કૈલાશ કુમાર શર્મા (૨૦૧૩) ૧૦ એસસીસી ૭૨ = ૨૦૧૩ (૭) એસસીઆર ૧૬૫; એફઆઈએલ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિ. વિ. ઇમ્તિયાઝ અહમદ ભટ (૨૦૧૪) ૨ એસસીસી ૨૬૬; એસ્કોર્ટ્સ લિ. વિ. રમા મુખર્જી (૨૦૧૪) ૨ એસસીસી ૨૫૫ – નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો.

પ્રકરણ કાયદા સંદર્ભ:

વિક્રમજિત સેન, ન્યાયાધીશના ચુકાદામાં

૧૯૯૯ (૩) સપ્લ. એસ.સી.આર. ૨૭૧ પરા ૨ માં ઉલ્લેખિત

૨૦૦૮ (૧૭) એસ.સી.આર. ૪૮૭ નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો, ફકરો ૩

૨૦૦૧ (૨) એસ.સી.આર. ૩૬ નો ઉલ્લેખ પરિચ્છેદ ૪ માં કરવામાં આવ્યો હતો.

૨૦૦૫ (૩) એસ.સી.આર. ૧૦૨૯ નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, ફકરો ૬

૧૯૯૯ (૨) એસ.સી.આર. ૯૫૮ નો ઉલ્લેખ પેરા ૬ માં કરવામાં આવ્યો

૨૦૦૮ (૧૫) એસ.સી.આર. ૧૮૮ નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે પરિચ્છેદ ૬

૨૦૦૬ (૨) એસ.સી.આર. ૫૯૫ તથ્યો પર વિચાર કર્યા વિના આપેલ ગણાયો પરા

૨૦૦૪ (૬) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૩૬૫ નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો પરિચ્છેદ ૭
 ૨૦૧૩ (૭) એસ.સી.આર. ૧૬૫ નો ઉલ્લેખ પેરા ૮ માં કરવામાં આવ્યો છે
 ૧૯૯૧ (૩) એસ.સી.આર. ૩૯૧ નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, પરિચ્છેદ ૧૦
 ૧૯૯૪ (૧) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૨૫૨ નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો પરિચ્છેદ ૧૦
 ૨૦૦૦ (૩) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૮૨ નો સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો છે, પરિચ્છેદ ૧૧
 ૧૯૯૬ (૩) એસ.સી.આર. ૪૦૫ નો પરા ૧૦ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
 ૮ અપીલ કેસિસ ૩૫૪ પૃષ્ઠ ૩૬૧નો સંદર્ભ લેવાયો પરિચ્છેદ ૧૪
 ૧૯૮૯ (૨) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૫૭૦ પર આધાર રાખવામાં આવ્યો, પરા ૧૫
 ૨૦૦૮ (૧૭) એસ.સી.આર. ૪૮૭ પર વિશ્વાસ રાખવામાં આવ્યો પરા ૧૫
 ટી.એસ. ઠાકુર, ન્યાયાધીશના ચુકાદામાં.
 ૨૦૦૧ (૨) એસ.સી.આર. ૩૬ પર આધાર રાખ્યો પરિચ્છેદ ૨
 ૨૦૦૮ (૧૭) એસ.સી.આર. ૪૮૭ નો પેરા ૪ માં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે
 ૨૦૧૩ (૭) એસ.સી.આર. ૧૬૫ નો ઉલ્લેખ પરિચ્છેદ ૮ માં કરવામાં આવ્યો હતો।
 (૨૦૧૪) ૨ એસ.સી.સી. ૨૬૬નો સંદર્ભ પરિચ્છેદ ૮માં લેવામાં આવ્યો
 (૨૦૧૪) ૨ એસ.સી.સી. ૨૫૫ પરા ૮ માં ઉલ્લેખિત
 ૨૦૦૭ (૭) એસ.સી.આર. ૩૨૬ પરા ૧૩માં ઉલ્લેખિત
 ૧૯૬૫ એસસીઆર ૬૨૬ પર વિશ્વાસ મૂકવામાં આવ્યો પરા ૧૭
 ૧૯૭૬ (૧) એસ.સી.આર. ૨૭૭ પરા ૧૮ માં અવલંબિત
 ૧૯૮૩ (૩) એસ.સી.આર. ૮૪૩ પર આધાર રાખવામાં આવ્યો પેરા ૧૯
 ૧૯૯૧ (૨) એસ.સી.આર. ૮૦૨ આધારરૂપ માનવામાં આવ્યો પરિચ્છેદ ૨૦
 ૧૯૯૧ (૨) એસ.સી.આર. ૧૯૮ પેરા ૨૧ માં અવલંબિત
 ૧૯૯૪ (૨) સપ્લી. એસ.સી.આર. ૩૩૮ પર આધાર રાખવામાં આવ્યો પરા ૨૨
 ૨૦૦૦ (૨) એસ.સી.આર. ૬૪૮ પર આધાર રાખવામાં આવ્યું, પેરા ૨૩
 ૨૦૦૩ (૩) એસ.સી.આર. ૮૨૬ પર આધાર રાખવામાં આવ્યો પેરા ૨૪
 ૨૦૦૯ (૧૨) એસસીઆર ૯૨૯ પર પરિચ્છેદ ૨૪ માં આધાર રાખવામાં આવ્યો

૧૯૯૯ (૩) સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૨૭૧ નું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું અને અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો ફરો ૨૬

૧૯૯૮ (૧) સપ્લિ. એસ.સી.આર. ૧૭૮નો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો છે, ફરો ૨૮

૨૦૧૨ (૯) એસસીઆર ૧૬૫ લાગુ પડતો નથી તેમ ધારણ કરવામાં આવ્યું પેરા ૨૮ (૨૦૦૭) ૧ કે.એલ.ટી. ૨૮૭ મંજૂર પરા ૩૦

=====

ફોજદારી અપીલી અધિકારક્ષેત્ર : ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૨૨૮૭ સન ૨૦૦૯.
બોમ્બેની ન્યાયિક વડી અદાલત, નાગપુર ખંડપીઠ, નાગપુર દ્વારા ફોજદારી અરજી
ક્રમાંક ૨૯૩૨ સન ૨૦૦૫ માં તા. ૦૪.૦૯.૨૦૦૬ના રોજ પસાર કરાયેલા ચુકાદા
અને આદેશમાંથી.

સાથે

ફોજદારી અપીલ ક્રમાંકો ૧૫૯૬-૧૬૦૦, ૧૫૯૩, ૧૫૯૪, ૧૫૯૫, ૧૬૦૧,
૧૬૦૨, ૧૬૦૩, ૧૬૦૪ વર્ષ ૨૦૧૪ ના.

જયંત ભૂષણ, સંજીવ કુમાર, શબ્યાસાચી પાત્રા (ખૈતાન એન્ડ કો. માટે),
સત્યજિત એ. દેસાઈ, સોમનાથ પડ્દાન, અનાઘા એસ. દેસાઈ, શિવાજી એમ.
જાધવ, પ્રિતી કુરીવાર, ઉદય બી. દુબે, અરૂપ બેનર્જી, કામિની જૈસવાલ, કૃષ્ણ
તિવારી, સેહર મુક્તી, મનીષ પિતાલે, વાસી હૈદર, ચંદર શેખર અશ્રી, સંજય ખાર્ડે,
આશા ગોપાલન નાયર, પરમાનંદ ગૌર, એમ. પી. સિદ્ધીકી, શેખ ચાંદ, વિજેન્દ્ર
કુમાર, અમિત ચાવલા, મુશ્તાક અહમદ, અનિતા શેનોય, અભિષ્ઠ કુમાર, ઋત્વિક
પાંડા, જયન્થ મુથ રાજ, માલવિકા જે., સુરેશન પી., હાજર રહેલ પક્ષકારો માટે.

અદાલતના ચુકાદાઓ આ મુજબ પ્રગટ કરવામાં આવ્યા હતા દ્વારા

વિક્રમજિત સેન, ન્યાયાધીશ.

૧. વિશેષ અનુમતિ અરજીઓમાં અનુમતિ મંજૂર કરવામાં આવે છે. આ

અપીલો નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમ, ૧૮૮૧ (સંક્ષેપમાં, ‘એન.આઈ. અધિનિયમ’) ના ભાગ ૧૭ હેઠળ દાખલ થયેલ ફોજદારી ફરિયાદો સંબંધે અદાલતના પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર વિષયક નોંધપાત્ર જાહેર મહત્વ ધરાવતા કાનૂની ગૂંચવણભર્યા પ્રશ્નને ઉઠાવે છે. આ બાબત તા. ૩.૧૧.૨૦૦૯ ના આઈ.એ. નં. ૧ ઈન સી.સી. ૧૫૯૭૪/૨૦૦૯ માં તે સમયે ભારતના માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશની અધ્યક્ષતાવાળી ત્રણ-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ, જેમાં માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ વી.એસ. સિરપુરકર અને માનનીય શ્રી ન્યાયમૂર્તિ પી. સથાસિવમ સામેલ હતા, દ્વારા પારિત કરાયેલા આદેશોથી પૂરતી રીતે સ્પષ્ટ થાય છે; જેમાં આ પણ સંબંધિત હતું કે એસ.એલ.પી.માં એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ ના અર્થઘટનનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો છે, અને જેમાં ખંડપીઠે અરજીએ નોટિસ બહાર પાડ્યા પછી તે ત્રણ-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ સમક્ષ મુકવા માટે દિશા નિર્દેશ આપ્યો હતો।

પૂર્વનિર્ણયો

૨. આ સર્વોચ્ચ અદાલતનો વર્તમાન ગૂંચવણ સાથે સંબંધિત સૌથી પ્રારંભિક અને સૌથી વધુ ઉદ્દેખિત નિર્ણય કે. ભાસ્કરણ વિ. સંકરન વૈધ્યાન બાલન (૧૯૯૯) ૭ એસ.સી.સી. ૫૧૦ છે, જેમાં બે ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮નું એવું અર્થઘટન કર્યું છે કે, "કલમ ૧૩૮ હેઠળનો ગુનો માત્ર અનેક કૃત્યોની અનુસૂચિત શ્રેણી પૂર્ણ થવાથી જ પૂર્ણ થઈ શકે છે. નીચે જણાવેલ કૃત્યો આ ગુનાના ઘટક અંગો છે: (૧) ચેક લખવો, (૨) ચેક બેંકમાં રજૂ કરવો, (૩) દ્રાહી બેંક દ્વારા ચેકનો અનાદર કરીને

પરત કરવો, (જ) ચેકની રકમની ચુકવણીની માંગણી કરતાં ચેક દોરનારને લેખિત નોટિસ આપવી, (પ) નોટિસ પ્રાપ્ત થયા પછી ૧૫ દિવસની અંદર ચેક દોરનાર દ્વારા ચુકવણી કરવામાં નિષ્ફળતા." દંડ પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ની કલમો ૧૭૭ થી ૧૭૯ (સંક્ષેપમાં, 'સી.આર.પી.સી.')

૩. નોટિસનું જારી થવું અને તેની પ્રાપ્તિ મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે અનુવર્તી ચુકાદામાં સમકક્ષ પીઠના નિર્ણય તરીકે હરમાન ઇલેક્ટ્રોનિક્સ પ્રા. લિ. વિ. નેશનલ પેનાસોનિક ઇન્ડિયા પ્રા. લિ. (૨૦૦૯) ૧ એસ.સી.સી. ૭૨૦ માં, અન્ય બાબતો ઉપરાંત, નોટિસની પ્રાપ્તિ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે અને એવું માનવામાં આવ્યું છે કે 'આરોપી'ના ભાગે થયેલ કૃત્ય અથવા અકૃત્યથી કાર્યવાહીની કારણભૂત હકીકત ઉભી થઈ શકે નહીં, જેને સમસ્ત વાચનના આધારે 'ફરિયાદી' તરીકે વાંચવું આવશ્યક બને છે. એવું જણાય છે કે હરમાન માત્ર ચંડીગઢમાંથી જ વ્યવસાય કરતું હતું, જ્યાં ફરિયાદીનું પણ એક કચેરીસ્થળ હતું, જોકે તેનું મુખ્ય કચેરીસ્થળ દિલ્હીમાં હતું. હરમાને ચેક ચંડીગઢ ખાતે ફરિયાદીને આપ્યો હતો; હરમાનનું બેંક

ખાતું પણ માત્ર ચંડીગઢમાં જ હતું. ફરિયાદીએ એક વસૂલાત માટે ક્યાં રજૂ કર્યો હતો તે સ્પષ્ટ નથી, પરંતુ તેણે કલમ ૧૩૮ ની નોટિસ દિલ્હીમાંથી જારી કરી હતી. તે પરિસ્થિતિઓમાં, આ અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું કે વિચારણા માટેનો એકમાત્ર પ્રશ્ન એવો હતો કે “માત્ર દિલ્હીમાંથી નોટિસ મોકલવાથી જ એન.આઈ. અધિનિયમ હેઠળ સંજ્ઞાન લેવા માટે કાર્યવાહીની કારણભૂત હકીકત ઊભી થશે કે નહીં.” ત્યારબાદ, આ અદાલતે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો કે આ કલમના ઉપબંધમાં “કેટલીક વધારાની શરતો મૂકવામાં આવી છે, જે ગુનાનો સંજ્ઞાન લેવામાં આવે તે પહેલાં પૂર્ણ થવી આવશ્યક છે.” કાનૂનના આ નિવેદન સાથે અમે આદરપૂર્વક સંમત છીએ અને આ બાબતને રેખાંકિત કરીએ છીએ કે ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્રમાં ગુનાનું ઘટિત થવું અને તેના આધારે સંજ્ઞાન લઈ ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા કાર્યવાહી શરૂ થવી — આ બંને વચ્ચે સ્પષ્ટપણે સીમારેખાંકિત ભેદ છે. હરમાનનો અભિગમ મહત્વપૂર્ણ છે અને ભાસ્કરણના સિદ્ધાંતથી અસંગત એવો સ્વર પ્રગટ કરે છે. હરમાન આ વાસ્તવિકતાને પણ ઉજાગર કરે છે કે એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ નો, ફરિયાદની સુનાવણી માટેના પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રના સંબંધમાં, વ્યાપકપણે દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે. સમયગાળાની પસારથી, ન્યાયસંગતતાઓ પેન્ડુલમના એક છેડેથી બીજા છેડે ખસેલી છે. હવે અદાલતો માટે આ સ્થિતિ અસામાન્ય રહી નથી કે એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ ના ઉપબંધની ખંડ (બી) નું પાલન કરતાં નોટિસ એવા સ્થળેથી જારી કરવામાં આવે છે, જેનો આરોપી સાથે અથવા પક્ષકારો વચ્ચેના વ્યવહારના કોઈ પાસા સાથે કોઈ સંબંધ જ નથી, અને એકના અનાદર થયેલ

સ્થળની તો વાત જ અલગ. ચેકની રજૂઆત અંગે પણ આ જ સ્થિતિ છે, જેના અનાદરને પછી એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળની ફરિયાદ માટે પ્રાદેશિક આધારરૂપ તરીકે રજૂ કરવામાં આવે છે. હરમાન, હકીકતમાં, એ વિસંગત અને તણાવસભર પરિસ્થિતિ તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપે છે, જે હવે સામાન્ય બની રહી છે, જ્યાં એ જ દોરનાર દ્વારા સહી કરાયેલા અનેક ચેક વસૂલાત માટે રજૂ કરવામાં આવે છે અને માંગણીની આવશ્યક નોટિસો પણ જુદા જુદા સ્થળોથી મોકલવામાં આવે છે. અમને એવું જણાય છે કે તે સમયે, યોગ્ય કારણસર, ભાસ્કરણમાં પહોંચવામાં આવેલ નિષ્કર્ષ ઉપર બાકી રકમ ન મળેલા પેયી/ધારક પ્રત્યે અદાલતી સહાનુભૂતિનો મોટા પ્રમાણમાં પ્રભાવ હતો, જ્યારે બે દાયકાના પ્રવાહ પછી પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રના કપટપૂર્વકના દુરુપયોગે પુનરાવર્તિત અને ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. ભાસ્કરણમાં સ્વીકારવામાં આવેલ ઉદાર અભિગમ હવે અધિનિયમના વધુ કડક અર્થઘટનની માંગ કરે છે, ખાસ કરીને કારણ કે દાવો કયા સ્થળે લાવવો તેની પસંદગી સંબંધે તેનો દુરુપયોગ થયો છે. આ જ પરિસ્થિતિઓએ અમને આ અદાલતની બે-ન્યાયાધીશ પીઠોએ આપેલા નિર્ણયોનું સૂક્ષ્મતાથી પરિચિંતન કરવા પ્રેર્યા છે.

૪. એ નોંધપાત્ર છે કે એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ને અપાવવાની વ્યાખ્યાનો પ્રશ્ન ભાસ્કરણ પછી તાત્કાલિક જ શ્રી ઇશર એલોય સ્ટીલ્સ લિ. વિ. જયસ્વાલ્સ નેકો લિ. (૨૦૦૧) ૩ એસ.સી.સી. ૬૦૯ માં ત્રણ-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ સમક્ષ પણ ઉદ્ભવ્યો હતો. હકીકતી પરિસ્થિતિ જેટલી સંબંધિત છે, તેટલી

હટે, અનાદરિત ચેક ફરિયાદી/ધારક દ્વારા કાનૂની છ મહિનાની અવધિની અંદર તેની અદાલત? Wait no.

પ. અગ્રતા ના સિદ્ધાંતનું તાત્કાલિક અને ચોક્કસ રૂપે પુનર્વક્તવ્ય કરવું જરૂરી છે. સમક્ષ પીઠ અગાઉ પ્રગટ થયેલ અભિપ્રાયનું અનુસરણ કરવા બંધાયેલ છે; નિશ્ચિતપણે, તે પૂર્વનિર્ણયમાં એવો ઉમેરો કરવા સક્ષમ છે કે જેથી તે તર્કશાસ્ત્રીય અને વાદાત્મક રીતે વધુ પ્રબળ બને. તેમ છતાં, એકવાર મોટી પીઠનો નિર્ણય આપવામાં આવી જાય, ત્યારબાદ ફરજિયાતપણે એ જ નિર્ણયનો અમલ કરવો રહે છે; જ્યારે સમક્ષ પીઠ, જો તે પોતાને વર્તમાન અનુપાત સાથે સહમત થવામાં અસમર્થ જણાય, ત્યારે તે મામલાને મોટી પીઠની રચના માટે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ મોકલી પૂર્વનિર્ણયના પુનર્વિચારની ભલામણ કરવા સક્ષમ છે. નિર્વિવાદપણે, એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ અંગે બે-ન્યાયાધીશ પીઠોના અનેક નિર્ણયો છે, જેમાંથી બહુમતીએ ઈશર એલોયનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના અથવા તથ્યોના આધાર પર તેને અલગ પાડ્યા વિના ભાસ્કરણનો અમલ કર્યો છે. અમારી દૃષ્ટિએ, અદાલત માટે તે અત્યંત આવશ્યક છે કે તે કોઈ નિર્ણયના અનુપાતનું કાળજીપૂર્વક સારાનિષ્કર્ષણ કરે અને ત્યારબાદ તેનો અમલ કરે; અને મોટી પીઠના અભિપ્રાયની અવગણના થવી જોઈએ નહીં. ઈશર એલોયમાં ત્રણ-ન્યાયાધીશ પીઠે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે ફોજદારી જવાબદારી આકર્ષિત થવા માટે સંબંધિત ચેક નિર્ધારિત અવધિની અંદર તે જ બેંક સમક્ષ રજૂ થવો જોઈએ, જેના ઉપર તે આંકવામાં આવ્યો છે; તેથી, જો કે ભાસ્કરણને સ્પષ્ટપણે ઉલટાવવામાં આવ્યો નથી, તો પણ તેને

મહત્વપૂર્ણ રીતે મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો છે. હરમન દ્વારા પણ ભાસ્કરણને નોંધપાત્ર રીતે શિથિલ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તેમાં ફરિયાદી દ્વારા માત્ર નોટિસ બહાર પાડવામાં આવી હોવા કરતાં આરોપી ઉપર તેની તામીલને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે.

૬. પ્રેમ ચંદ વિજય કુમાર વિ. ચશપાલ સિંહ (૨૦૦૫) ૪ એસસીસી ૪૧૭ માં, અન્ય બે-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે એવો નિર્ધાર કર્યો હતો કે એનઆઈ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ નોટિસ આપવામાં આવ્યા પછી, ચેકનું અનુગામી રીતે ફરી રજૂ થવું અને તેનો અનાદર થવો, એવો બીજો ‘દાવો ઊભો થવાનો કારણ’ ઉત્પન્ન કરતું નથી કે જે કલમ ૧૩૮ ની પ્રક્રિયાને ફરી પ્રેરિત કરી શકે. આ દૃષ્ટિકોણ અનુસાર, જો મર્યાદાકાળ પૂર્ણ થઈ ગયો હોય, તો માંગણીની નવી નોટિસ કોઈપણ કાનૂની અસરકારકતાથી રહિત હતી. એસઆઈએલ ઇમ્પોર્ટ, યુએસએ વિ. એક્ઝિમ એક્સ સિલ્ક એક્સપોર્ટર્સ (૧૯૯૯) ૪ એસસીસી ૫૬૭ નો અમલ કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો કે આવશ્યક નોટિસ ૨૬.૬.૧૯૯૬ ના રોજ ફેક્સ દ્વારા મોકલવામાં આવી હોવાથી, કલમ ૧૩૮ ની ફરિયાદ દાખલ કરવાની મર્યાદા ૨૬.૭.૧૯૯૬ ના રોજ પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી. રસપ્રદ બાબત એ છે કે ત્યાં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે “એનઆઈ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળના ગુનામાં ડ્રોઅર વિરુદ્ધ સફળતાપૂર્વક ફરિયાદ ચલાવવા માટે કલમ ૧૩૮ ના ચાર ઘટકો સાબિત કરવાના આવશ્યક છે” (ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે). વધુમાં, એ પણ નોંધપાત્ર છે કે ભાસ્કરણમાં દર્શાવાયેલા પાંચ અનુસંગિક તત્વોની બદલે,

અનુગામી ચુકાદા પ્રેમ ચંદમાં માત્ર ચાર જ સ્પષ્ટપણે દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ગુનાના આચરણ અને તેની ફરિયાદ ચલાવવાની પ્રક્રિયા વચ્ચે ભેદ કરવામાં આવ્યો હતો, જે અમારી વિચારપૂર્વકની મતાનુસાર કાયદાનો યોગ્ય અર્થઘટન છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ગુનાની શરૂઆત કરવા તેમજ તેની સફળ ફરિયાદ ચલાવવા માટે કલમના આ ચાર અથવા પાંચ અનુસંગિક તત્વોનું અસ્તિત્વ હોવું જરૂરી છે, જોકે એવો ગુનો તો સંબંધિત ચેકનો ડ્રૉઈ બેંક દ્વારા અનાદર થતા જ અસ્તિત્વમાં આવી જાય છે. શમશાદ બેગમ વિ. બી. મોહમ્મદ (૨૦૦૮) ૧૩ એસસીસી ૭૭ માં બીજી બે-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે, આ વખતે પાસાયત જે. દ્વારા નિર્ણય આપતાં, ભાસ્કરણનો અમલ કર્યો હતો અને એવો નિષ્કર્ષ આપ્યો હતો કે કારણ કે કલમ ૧૩૮ ની નોટિસ મેંગલોરથી આપવામાં આવી હતી અને તેનો જવાબ પણ ત્યાં જ આપવામાં આવ્યો હતો, તેથી તે શહેરની અદાલતોને પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત હતું. ઉપર પહેલેથી નોંધ્યા મુજબ, આ દષ્ટિકોણ હરમનના પાછળના નિર્ણય સાથે સુસંગત ઠરી શકતો નથી.

૭. મોસારફ હોશૈન ખાન વિ. ભગીરથા એન્જિ. લિ. (૨૦૦૬) ૩ એસ.સી.સી. ૬૫૮ માં બે-ન્યાયાધીશ ખંડપીઠના નિર્ણયની કેટલીક વિગત સાથે ચર્ચા કરવી જરૂરી છે. એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ફરિયાદ દાખલ કરવામાં આવી હતી અને મુખ્ય ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટ, બીરભૂમ, સુરી, પશ્ચિમ બંગાળ દ્વારા તેનો જ્ઞાન લેવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે આરોપી-કંપની દ્વારા જારી કરવામાં આવેલા અનેક ચેક અનાદરિત થયા હતા; તે કંપનીનું મુખ્ય મથક એર્નાકુલમ, કેરળ ખાતે

હતું, અને મહત્વપૂર્ણ રીતે, જે બેન્ક પર તે અનાદરિત ચેક આંકવામાં આવ્યા હતા, તે આરોપી-કંપનીની બેન્ક પણ ત્યાં જ સ્થિત હતી. અનેક ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ ભાસ્કરણનો નહોતો. ભાસ્કરણમાં તૃતીય ઘટક, એટલે કે, દ્રાવી બેન્ક દ્વારા ચેકનો બિનચૂકવેલ રીતે પરત મોકલવો, તેના પર વિચાર કરવામાં આવ્યો નહોતો. મોસારફ હોશૈનમાં પશ્ચિમ બંગાળમાં કારણકાર્ય ઉત્પન્ન થયું હોવાનું વિશદ રીતે ઉલ્લેખિત છે, પરંતુ ભાસ્કરણનો જરાય ઉલ્લેખ કર્યા વિના, અને ઇશર એલોયમાં ત્રણ-ન્યાયાધીશ ખંડપીઠના નિર્ણયને તો દૂર જ રાખતાં, આ નિર્ણયને પેર ઇન્ડ્યુરિયમ તરીકે જોવામાં આવી શકે. વધુમાં, ફોરમ નોન કન્વિનિયન્સનો સિદ્ધાંત એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ કોઈ ભૂમિકા ભજવતો નથી, અને ઉપરાંત આરોપી-કંપની નિશ્ચિતપણે એવો દાવો કરી શકે કે એર્નાકુલમમાં વાદવિવાદ શરૂ કરવો તેના માટે ન્યાયસંગત/સુવિધાજનક હતો. જો ભાસ્કરણનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું હોત, તો એર્નાકુલમની અદાલતોને નિર્વિવાદ રીતે પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર હોત. તેમ છતાં, આ બાબતને વિશેષરૂપે ઉદ્ઘોષિત કરવું મહત્વપૂર્ણ છે કે ખંડપીઠે અગાઉ વ્યક્ત કરાયેલા આ મતને નિર્વિવાદ સમર્થન આપ્યું હતું કે, "જ્યાં પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં વિચારવા યોગ્ય મુખ્ય પરિબળ એ સ્થળ છે જ્યાં કથિત ગુનો કરવામાં આવ્યો હતો." આ જ સમાન ધોરણે, આ અદાલતે ઓમ હેમરાજાની વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. (૨૦૦૫) ૧ એસ.સી.સી. ૬૧૭ માં, દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૧૭૭ થી ૧૮૦ના સંદર્ભમાં, એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે "અધિકારક્ષેત્ર માટે ભાર તે સ્થળ પર છે જ્યાં ગુનો

કરવામાં આવે છે."

૮. પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર અંગેની ગૂંચવણ, જે નિખાલસપણે હાલમાં પરસ્પર ભિન્ન, જો પરસ્પર વિરુદ્ધ નહીં હોય તો, એવા અનુપાતોના કારણે સંકટમય સ્થિતિમાં છે, તેનો અતિ તાજેતરમાં બે-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ દ્વારા ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૮૦૮ ઓફ ૨૦૧૩ શીર્ષક નિશાંત અગરવાલ વિ. કૈલાશ કુમાર શર્મા, જેનો નિર્ણય ૧.૭.૨૦૧૩ના રોજ થયો હતો, તેમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો અને ફરીથી એ જ ખંડપીઠ દ્વારા ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૪૫૭ ઓફ ૨૦૧૩ શીર્ષક એસ્કોર્ટ્સ લિમિટેડ વિ. રામા મુખર્જી, જેનો નિર્ણય ૧૭.૦૮.૨૦૧૩ના રોજ થયો હતો, તેમાં પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. ભાસ્કરણનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું હતું અને ઇશર એલોય તથા હરમનનું સ્પષ્ટીકરણ આપવામાં આવ્યું હતું. નિશાંત કેસમાં અપીલકર્તાએ ફરિયાદી-પ્રતિવાદીના હિતમાં સ્ટાન્ડર્ડ ચાર્ટર્ડ બેન્ક, ગૌહાટી ઉપર આંકાયેલ તારીખોત્તર ચેક જારી કર્યો હતો. એવું જણાય છે કે અપીલકર્તાએ, પ્રશ્નાધીન ચેકને અનુરૂપ, "એક ચેક ગુમ થયો છે અને તેથી તેની ચુકવણી બંધ રાખવી" એવી જાણ ગૌહાટીમાં પોતાની બેન્કને તેમજ સ્થાનિક પોલીસ સ્ટેશનને કરીને, એક કેસ અથવા વધુ યોગ્ય રીતે કહીએ તો બચાવ ઊભો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પ્રતિવાદી-દ્રાવર હરિયાણાના ભિવાની જિલ્લાના રહેવાસી હતા; તેમણે ચેક ભુગતાન માટે કેનેરા બેન્ક, ભિવાની ખાતે રજૂ કર્યો હતો, પરંતુ તે અનાદરિત થઈ પરત આવ્યો હતો. ત્યારબાદ ધારકે કાનૂની નોટિસ પાઠવી હતી, પરંતુ ચેકની રકમને અનુરૂપ માગવામાં આવેલ નાણાંની વસૂલી થઈ નહોતી, અને ત્યારપછી તેણે

એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ અને ૧૪૧ હેઠળ ભિવાની ખાતે ફોજદારી ફરિયાદ દાખલ કરી હતી. ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટ, ભિવાની એ, તા. ૫.૩.૨૦૧૧ના આદેશ દ્વારા, એ નિષ્કર્ષ આપ્યો હતો કે ભિવાનીની અદાલતને પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર નહોતું અને તેથી યોગ્ય અદાલત સમક્ષ રજૂઆત માટે ફરિયાદ પરત કરી હતી. ભાસ્કરણમાં ઉદ્ધૃત કરાયેલા કલમ ૧૩૮ના પાંચ સહગામી તત્વોનું પુનરોચ્ચાર કરવામાં આવ્યું હતું અને તેના વિવિધ પરિચ્છેદો આ અદાલતે પુનઃપ્રસ્તુત કર્યા હતા. નિશાંત કેસે પણ ઇશર એલોયનું અનુસરણ કર્યું નહોતું, જેણે, જેમ કે અગાઉ વિશ્લેષિત કરવામાં આવ્યું છે, એવું નિષ્કર્ષ આપ્યું છે કે ભાસ્કરણનું બીજું સહગામી તત્વ, એટલે કે ચેકનું બેન્કમાં રજૂ થવું, તેનો અર્થ દ્રાવી બેન્ક થાય છે, ધારકની બેન્ક નહીં; અને તે પ્રાથમિક રીતે પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રના નિર્ધારણ માટે સંબંધિત નથી. નિશાંત કેસે ઇશર એલોયને આ આધારે અલગ ઠેરવ્યો હતો કે તે કેસમાં પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો ન હતો. એ સ્વયંસિદ્ધ છે કે જ્યારે અદાલત કોઈ કાનૂની જોગવાઈનું અર્થઘટન કરે છે, ત્યારે તેનું અભિપ્રાય તમામ હકીકતી અને કાનૂની પરિવર્તનો અને પરિસ્થિતિઓ પર લાગુ પડવું જોઈએ અને નિશ્ચિત હોવું જોઈએ. અમને લાગે છે કે ઇશર એલોયનો સિદ્ધાંત હાલની ચર્ચા માટે અત્યંત સંબંધિત અને નિશ્ચયાત્મક છે. એ વાત પર પણ ભાર મૂકવો યોગ્ય છે કે ઇશર એલોય અમારી સમક્ષનો એકમાત્ર એવો કેસ છે, જેનો નિર્ણય ત્રણ-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો અને તેથી તે તમામ નાની ખંડપીઠો માટે બંધનકર્તા હતો. અમે પુનરોચ્ચાર કરીએ છીએ કે

એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ના કહેવાતા બીજા ઘટકમાં દ્રાવી બેન્કની જ કલ્પના કરવામાં આવી છે, ફરિયાદીની બેન્કની નહીં, અને આ જ કલ્પના અમને આ અપીલોમાં અમે જે નિષ્કર્ષે પહોંચ્યા છીએ તેની તરફ દોરી જાય છે. હરમન અંગે પણ આ મુદ્દે ચર્ચા છે કે કલમ ૧૩૮ હેઠળનો ગુનો ત્યારે જ પૂર્ણ થાય છે જ્યારે તે પાંચ તત્વો હાજર હોય. અમારો વિચારી-વિમર્શી મત, જેને અમે વિસ્તૃત રીતે સમજાવીશું, એવો છે કે એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ની દૃષ્ટિએ ગુનો માત્ર ચેકનો અનાદર જ છે, અને તે કલમના પાંચ સહગામી તત્વોની અનુસૂચિ ગુનાની પૂર્ણતા અથવા આચરણથી ભિન્ન રીતે, તે ગુનાના ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા ચલાવવાના અધિકારને સક્રિય કરે છે.

૯. અમે નિશાંતની બે-ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ દ્વારા પણ નિર્ધારિત એસ્કોર્ટ્સ લિમિટેડના ચુકાદાનો અત્યંત કાળજીપૂર્વક અવલોકન કર્યો છે. અગાઉના નિર્ણયો પર વિચારણા કરવામાં આવી હતી અને અંતે એ નિષ્કર્ષે પહોંચવામાં આવ્યું હતું કે સંબંધિત ચેક ન્યૂ દિલ્હી ખાતે રોકડિકરણ માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો હોવાથી, એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ સંબંધિત ફરિયાદ સ્વીકારવા અને તેનો નિર્ણય કરવા માટે ત્યાંના મહાનગર મેજિસ્ટ્રેટને પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત હતું. મહત્વપૂર્ણ રીતે, અનુવર્તી આદેશમાં, એફ.આઈ.એલ. ઇન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ વિ. ઇમ્તિયાઝ અહમદ ભટ, તા. ૧૨મી ઓગસ્ટ ૨૦૧૩ના પસાર કરાયેલા આદેશમાં, એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે જ્યાંથી કાયદેસર નોટિસ પ્રસરી હતી તે સ્થાન માત્ર તે કારણસર તે સ્થળ પર અધિકારક્ષેત્ર નિહિત થવાનું પરિણામ સર્જશે નહીં.

અનુસરે, ફરી એકવાર કહેવું જરૂરી બને છે કે ભાસ્કરણના ચુકાદામાં નિર્ધારિત અનુપાતને નોંધપાત્ર રીતે ક્ષીણ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે નોટિસનું સ્થાન, જે કલમ ૧૩૮ના કહેવાતા પાંચ ઘટકો પૈકીનું એક છે, હવે તે અદાલતને પ્રાદેશિક સક્ષમતા પ્રદાન કરતું નથી એમ ઠરાવવામાં આવ્યું છે. પરસ્પર વિરોધાભાસી અથવા અસંગત અભિપ્રાયોનું નિવારણ કરવું જરૂરી છે.

અધિકારક્ષેત્ર અંગે ન્યાયિક અભિગમ

૧૦. અમે નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૦૮ (હવે પછી જેને ‘સીપીસી’ તરીકે ઓળખવામાં આવશે) ની કલમ ૨૦ના સંદર્ભમાં આ અદાલતે સ્વીકારેલી પદ્ધતિ અંગે સંક્ષિપ્ત ચર્ચા સ્વરૂપે થોડી વિમુખ ચર્ચા કરીશું, જે અન્ય બાબતો ઉપરાંત એવું નિર્દેશ કરે છે કે દાવો એવી અદાલતમાં દાખલ થવો જોઈએ, જેણીની પ્રાદેશિક અધિકારસીમામાં પ્રતિવાદી વાસ્તવમાં અને સ્વૈચ્છિક રીતે રહે છે, અથવા વેપાર કરે છે, અથવા વ્યક્તિગત રીતે લાભાર્થી કામ કરે છે, અથવા જ્યાં કાર્યકારણ સંપૂર્ણપણે અથવા તેના કોઈ ભાગે ઉત્પન્ન થાય છે. તે કલમ સાથેની સ્પષ્ટતા મહત્વપૂર્ણ છે; તે નક્કી કરે છે કે કોઈ નિગમ તેના એકમાત્ર અથવા મુખ્ય કાર્યાલયના સ્થાને વેપાર કરતું ગણાશે, અથવા જ્યાં તેની કોઈ ગોણ કચેરી પણ હોય અને તે સ્થળે કોઈ કાર્યકારણ ઉત્પન્ન થાય, તો તે સંદર્ભે એવા સ્થળે પણ તે વેપાર કરતું ગણાશે. કારણ કે આ જોગવાઈનો મુખ્ય દૃષ્ટિકોણ પ્રતિવાદી છે, તેથી સ્પષ્ટતામાં ઉદ્દેખિત નિગમ સ્વાભાવિક રીતે પ્રતિવાદીને જ સૂચવે છે. સીપીસીની કલમ ૨૦નું સાદું વાચન પ્રથમદર્શને વાદીને તેની વિવાદિત કાર્યવાહી, દાવો અથવા કાર્યવાહી ક્યાં દાખલ

કરવી તે અંગે અનેક વિકલ્પો આપે છે. નિગમો અને ભાગીદારી સંસ્થાઓ, તેમજ એકલ માલિકીની સંસ્થાઓ પણ, એક જ સમયે અનેક શહેરોમાં વ્યવહાર કરતી હોઈ શકે છે. જો કલમ ૨૦ની ઉપકલમો (એ) અને (બી) ને ઉપકલમ (સી) થી વિયોજક રીતે અર્થઘટિત કરવામાં આવે, તો ‘અથવા’ શબ્દનો ઉપયોગ જાણે વાદીને એવી છૂટ આપે છે કે જ્યાં જ્યાં કાર્યકારણ ઉત્પન્ન થયું હોય તેમાંથી કોઈપણ સ્થળે તે દાવો દાખલ કરી શકે, ભલે તે સ્થળે પ્રતિવાદીની ગોંડા કચેરી પણ ન હોય. તેમ છતાં, જો પ્રતિવાદીઓનું સ્થાન અધિકારક્ષેત્રનું કેન્દ્રબિંદુ માનવામાં આવે, અને જ્યાં કાર્યકારણ ઉત્પન્ન થયું હોય તે સ્થળે તેની કચેરી પણ હોય, તો એવો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યો છે કે વાદી અન્ય ક્યાંય દાવો દાખલ કરી શકતો નથી. સ્પષ્ટ છે કે તેનું કારણ એ પણ છે કે બાકીના બધા સ્થળો અનુકૂળ ન હોય તેવા મંચ ગણાશે. આ અદાલતે દાવો કયા સ્થળે દાખલ થવો તે સંબંધિત ગૂંચવણનાં વિવિધ પાસાઓનું અનેક કેસોમાં સમન્વય કર્યો છે અને એટલું સુધી કહ્યું છે કે અદાલતોને એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે કાર્યકારણ મુખ્યત્વે જ્યાં ઉત્પન્ન થયું હોય તે સ્થળ શોધી કાઢે અને જ્યાં તે માત્ર અનુસંગિક રીતે ઉત્પન્ન થયું હોય તેવા અન્ય સ્થાનોને નકારી કાઢે. પટેલ રોડવેઝ લિમિટેડ, બોમ્બે વિ. પ્રસાદ ટ્રેડિંગ કંપની, એ.આઈ.આર. ૧૯૯૨ એસસી ૧૫૧૪ = (૧૯૯૧) ૪ એસસીસી ૨૭૦ માં નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું છે કે જો પ્રતિવાદી-નિગમની ગોંડા કચેરી તે સ્થળે હોય જ્યાં કાર્યકારણ ઉત્પન્ન થાય, તો સીપીસીની કલમ ૨૦માં દર્શાવાયેલા વિકલ્પોના વ્યાપને અવગણીને, દાવાકીય કાર્યવાહી માત્ર એ જ સ્થળે દાખલ થવી જોઈએ. આ

મુદ્દે વધુ વિસ્તૃત ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી; ઓએનજીસી વિ. ઉત્પલ કુમાર બસુ (૧૯૯૪) ૪ એસસીસી ૭૧૧ અને સાઉથ ઈસ્ટ એશિયા શિપિંગ કો. લિ. વિ. નવ ભારત એન્ટરપ્રાઇઝેસ પ્રા. લિ. (૧૯૯૬) ૩ એસસીસી ૪૪૩ નો ઉલ્લેખ પૂરતો છે.

૧૧. નાગરિક કાયદા સંબંધિત નિર્ણયોને ફોજદારી કાયદા પર વિસ્તૃતરૂપે લાગુ કરતાં સંભવિત અસંગતતાઓ ઊભી થઈ શકે છે, તે બાબતે અમે સચેત છીએ; તેમાં નાગરિક કાયદાના "વિવાદનું કારણ" ના સિદ્ધાંતને ફોજદારી કાયદામાં આચાર કરવાનો પ્રયત્ન પણ સામેલ છે, જ્યારે ફોજદારી કાયદાનો મૂળભૂત અભિપ્રાય એ છે કે જ્યાં ગુનો આચાર્યો હોય, તે સ્થળની અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. નવીનચંદ્ર એન. મજુઠિયા વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર (૨૦૦૦) ૭ એસીસી ૬૪૦ માં આ અદાલતને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૨૬(૨) હેઠળ વડી અદાલતોની સત્તાઓ પર વિચાર કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. તેમાં "વિવાદનું કારણ" શબ્દસમૂહની હાજરીનો ઉલ્લેખ કરતાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે, ફરિયાદમાં આક્ષેપિત ગુનાની તપાસના કેન્દ્રસ્થાને રહેલી કેટલીક ઘટનાઓ મુંબઈમાં બની હતી અને વિશેષ કરીને મૂળભૂત ફરિયાદ એ હતી કે શિલોંગમાં દાખલ કરાયેલ ફરિયાદ ખોટી હતી; તેથી બોમ્બે વડી અદાલતનું રિટ અધિકારક્ષેત્ર નિર્વિવાદ રીતે ઉપલબ્ધ હતું. ફોજદારી ન્યાયવ્યવસ્થામાં "વિવાદનું કારણ" ના સિદ્ધાંતના પ્રવેશે અનુસર્જિત ગૂંચવણો ઊભી કરી છે, જેને વડી અદાલતો દ્વારા પણ માન્યતા આપવામાં આવી છે. અમને એવું લાગે છે કે ભાસ્કરન ફરિયાદીને એકથી વધુ કાર્યસ્થળો પસંદ કરવાની મંજૂરી આપે છે, જે કાયદાને સરળ બનાવવાના આ અદાલતના અભિગમના

વિરુદ્ધ જાય છે. અદાલતોને કાયદાનું એવું અર્થઘટન કરવા આજ્ઞાપિત કરવામાં આવ્યા છે કે જેથી અસ્પષ્ટતા અથવા અનિર્ધારિતતા દૂર થાય, અને કાનૂની કાર્યવાહીનો ઉપયોગ, ભલે કાયદાનો પ્રત્યક્ષ ભંગકર્તા હોય, તો પણ તેને હેરાન કરવા માટેના સાધન તરીકે ન થાય તેની ખાતરી થાય. કાયદાનો પ્રયત્ન દોષિતને કાયદાના કટઘરામાં લાવવા અને પીડિત પક્ષને રાહત આપવાનો છે, પરંતુ ભૂતકાળને નિર્રથક તથા ઉત્પીડક કાર્યવાહી દ્વારા હેરાન કરવાનો નથી. તેથી, ખાસ કરીને જ્યારે વિવાદના સ્થળનો પ્રશ્ન સંકળાયેલો હોય ત્યારે, ચોક્કસાઈ અને નિખાલસતા અનિવાર્ય છે.

સંબંધિત જોગવાઈઓ

૧૨. જે જોગવાઈઓની તપાસ અને વિશ્લેષણ કરવાનું રહેશે, તે સંદર્ભસુવિધા માટે અહીં પુનઃઉત્પાદિત કરવામાં આવે છે :

વિનિમયલાયક દસ્તાવેજ અધિનિયમ, ૧૮૮૧

"૧૩૮. ખાતામાં રહેલ નાણાંની અપર્યાપ્તતા વગેરેને કારણે ચેકનો અનાદર.— જ્યાં કોઈ વ્યક્તિએ પોતાની પાસે બેંકર સાથે જાળવવામાં આવેલ ખાતા પર, તે ખાતામાંથી બીજી વ્યક્તિને કોઈ રકમની ચુકવણી કરવા માટે, કોઈ દેવું અથવા અન્ય દાયિત્વનું સંપૂર્ણ અથવા આંશિક નિવર્તન કરવા હેતુથી ચેક દોર્યો હોય, અને તે ચેક બેંક દ્વારા બિનચૂકવાયેલો પરત કરવામાં આવે, અથવા તો એ કારણે કે તે ખાતાની જમા રકમ ચેકનું સન્માન કરવા માટે અપર્યાપ્ત હોય, અથવા એ કારણે કે તે ચેકની રકમ તે ખાતામાંથી તે બેંક સાથે કરાયેલ કરાર મુજબ ચૂકવવા ગોઠવાયેલ

રકમથી વધતી હોય, તો એવી વ્યક્તિએ ગુનો કર્યો હોવાનું માનવામાં આવશે અને આ અધિનિયમની અન્ય જોગવાઈઓને અશ્વુદ્ધ રાખીને, તેને એવી કેદની સજા કરવામાં આવશે કે જેનો સમયગાળો બે વર્ષ સુધી લંબાવી શકાય, અથવા એવો દંડ કરવામાં આવશે કે જે ચેકની રકમના બમણા સુધી લંબાવી શકાય, અથવા બંને:

શરતે કે, આ કલમમાં સમાવિષ્ટ કશું પણ ત્યારે સુધી લાગુ પડશે નહીં, જ્યાં સુધી—
(એ) ચેક જે તારીખે દોરવામાં આવ્યો હોય તે તારીખથી છ મહિનાની અવધિની અંદર અથવા તેની માન્યતાની અવધિની અંદર, જેમાંથી જે અગાઉની હોય તે મુજબ, બેંક સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય.

(બી) ચેકનો પ્રાપક અથવા યથાપ્રસંગ, સમયસર હક પ્રાપ્ત ધારક, ચેક અનાદરિત રીતે પરત ફર્યાની બેંક તરફથી માહિતી પ્રાપ્ત થયાની તારીખથી ત્રીસ દિવસની અંદર, ચેકના દોરનારને લેખિત નોટિસ આપી, ઉક્ત રકમની ચુકવણી માટે માંગ કરે; અને
(સી) આવા ચેકનો દોરનાર, જણાવેલ નોટિસ પ્રાપ્ત થયાની તારીખથી પંદર દિવસની અંદર, જણાવેલ રકમનો ચુકવણો પેઈને અથવા, જેવું લાગુ પડે તે મુજબ, ચેકના યોગ્ય અવધિધારકને કરવામાં નિષ્ફળ જાય. સ્પષ્ટીકરણ. આ કલમના હેતુઓ માટે, "દેવું અથવા અન્ય જવાબદારી"નો અર્થ કાયદેસર રીતે અમલમાં મૂકી શકાય એવું દેવું અથવા અન્ય જવાબદારી એવો થાય છે.

૧૪૨. ગુનાઓનો સંજ્ઞાન.— ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩ (૧૯૭૪ ની ૨) માં સમાવિષ્ટ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં —

(એ) કલમ ૧૩૮ હેઠળ દંડનીય કોઈપણ ગુનાનો ગુનાહિત નોંધ અદાલત,

લેખિતમાં કરવામાં આવેલી ફરિયાદ સિવાય, સ્વીકારશે નહીં, અને તેવી ફરિયાદ પેચી દ્વારા અથવા, જે રીતે લાગુ પડે તે પ્રમાણે, ચેકના વિધિસર ધારક દ્વારા કરવામાં આવેલી હોવી જોઈએ;

(બી) આવી ફરિયાદ કલમ ૧૩૮ ના ઉપબંધની ખંડ (સી) હેઠળ દાવાના કારણનો ઉદ્ભવ થાય તે તારીખથી એક માસની અંદર કરવામાં આવે;

પરંતુ શરતે કે, જો ફરિયાદી અદાલતને સંતોષ આપે કે તેવા અવધિ દરમિયાન ફરિયાદ ન કરવા માટે તેની પાસે પૂરતું કારણ હતું, તો નિર્ધારિત અવધિ પૂર્ણ થયા પછી પણ અદાલત દ્વારા ફરિયાદનો સંજ્ઞાન લેવામાં આવી શકે છે.

(સી) મેટ્રોપોલિટન મેજિસ્ટ્રેટ અથવા પ્રથમ વર્ગના ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટથી નીચી કોઈ પણ અદાલત કલમ ૧૩૮ હેઠળ દંડનીય કોઈપણ ગુનાનો વિચારણા નહીં કરે."

ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા, ૧૯૭૩

"૧૭૭. તપાસ અને વિચારણાનું સામાન્ય સ્થળ.— દરેક ગુનાની સામાન્ય રીતે તે જેની સ્થાનિક અધિકારક્ષેત્રની અંદર કરવામાં આવ્યો હોય તેવી અદાલત દ્વારા તપાસ કરવામાં આવશે અને તેની વિચારણા કરવામાં આવશે.

૧૭૮. પૂછપરછ અથવા વિચારણાનું સ્થાન.— (એ) જ્યારે અનેક સ્થાનિક વિસ્તારોમાંથી કયા વિસ્તારમાં ગુનો કરવામાં આવ્યો હતો તે અનિશ્ચિત હોય, અથવા (બી) જ્યાં કોઈ ગુનો એક સ્થાનિક વિસ્તારમાં આંશિક રીતે અને બીજા સ્થાનિક વિસ્તારમાં આંશિક રીતે કરવામાં આવ્યો હોય, અથવા

(સી) જ્યાં કોઈ ગુનો સતત સ્વરૂપનો હોય અને તે એક કરતાં વધુ સ્થાનિક

વિસ્તારોમાં કરવામાં આવતો રહ્યો હોય, અથવા

(ડી) જ્યાં તે વિવિધ સ્થાનિક વિસ્તારોમાં કરવામાં આવેલ અનેક કૃત્યોથી બનેલું હોય, ત્યાં તેવા સ્થાનિક વિસ્તારોમાંથી કોઈપણ વિસ્તાર ઉપર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત દ્વારા તેની તપાસ અથવા વિચારણા કરી શકાશે.

૧૭૯. ગુનો જ્યાં કૃત્ય કરવામાં આવ્યું હોય અથવા પરિણામ સર્જાયું હોય ત્યાં વિચારણીય છે. – જ્યારે કોઈ કૃત્ય એવું હોય કે જે કંઈક કરવામાં આવવાને કારણે અને તેનાથી સર્જાયેલા પરિણામને કારણે ગુનો બને છે, ત્યારે એવો ગુનો એવી અદાલત દ્વારા તપાસવામાં અથવા ચલાવવામાં આવી શકે છે, જેના સ્થાનિક અધિકારક્ષેત્રમાં એવું કૃત્ય કરવામાં આવ્યું હોય અથવા એવું પરિણામ સર્જાયું હોય."

સંસદીય ચર્ચાઓ

૧૩. નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમના કલમ ૧૩૮ થી ૧૪૨ ધરાવતા ૧૭મા પ્રકરણને ૧૯૮૮માં અધિનિયમમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સુધારાનો ઘોષિત હેતુ ચેકોની સ્વીકાર્યતા વધારવાનો હતો. તે ડૉ. રાજમન્નર દ્વારા બેંકિંગ કાયદાઓ અંગેની સમિતિના ૧૯૭૫માં રજૂ કરાયેલા અહેવાલ પર આધારિત હતો, જેમાં અન્ય બાબતો સાથે પૂરતા નાણાં વિના ચેક જારી કરવાની ક્રિયાને દંડનીય બનાવવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી. નાણાં પ્રધાને આ દલીલ કરીને શંકાઓ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે સરચારિત્ર વ્યક્તિઓ માટેની સુરક્ષાત્મક જોગવાઈઓ તેમાં સામેલ કરવામાં આવી હતી, અર્થાત્, (૧) ચેક જવાબદારીના નિવારણ માટે જારી કરાયેલો હોવો જોઈએ; (૨) ચેક તેની માન્યતા અવધિની અંદર

રજૂ કરવો જોઈએ; (૩) પેઈએ અનાદર અંગેની જાણ પ્રાપ્ત થયા પછી ૧૫ દિવસની અંદર ચૂકવણીની માંગ કરતાં નોટિસ મોકલવાની હોતી; (૪) ઢ્રોઅરને નોટિસ પ્રાપ્ત થયાની તારીખથી ૧૫ દિવસની અંદર ચૂકવણી કરવાની મંજૂરી હતી; (૫) હક ઉદ્ભવ્યા પછી એક મહિનાની અંદર ફરિયાદ કરવી હોતી; (૬) એમ.એમ. અથવા જે.એમ.એફ.સી. કરતાં નીચલી કોઈ અદાલત આ ગુનાનો વિચાર ચલાવી શકતી નહોતી. નાણાં પ્રધાને એ પણ જણાવ્યું હતું કે ઢ્રોઅરને કેદ કરવો કે/અથવા દંડિત કરવો તે બાબતમાં અદાલતને વિવેકાધિકાર હતો. તેમ છતાં, વિરોધકોએ સૂચવ્યું હતું કે ભારતીય દંડ સંહિતામાં પહેલેથી જ એવા ચેક પરત જવાના બનાવોમાં ફોજદારી જવાબદારીની કલ્પના કરવામાં આવી હતી, જેમાં ઢ્રોઅરની બેઈમાનીપૂર્ણ અથવા કપટપૂર્ણ મનશા અથવા દોષમનશા સ્પષ્ટ થતી હોય, જેમ કે છેતરપિંડી, કપટ, ફોજદારી વિશ્વાસભંગ વગેરે. તેથી, નિરક્ષરતા, અનિવાર્ય આવશ્યકતાઓ, સચ્ચરિત્ર/નિર્દોષ ભૂલ, બેંક છેતરપિંડી, સદભાવપૂર્વકનો વિશ્વાસ, અને/અથવા કોઈ ન્યાયિક કાર્યવાહીમાં ખાતા પર થયેલ અનપેક્ષિત જમી અથવા સ્થગન જેવા પરિબળોને અવગણીને ચેકના અનાદરને ફોજદારી ગુનો બનાવવાનું કોઈ ન્યાયસંગત કારણ નહોતું, કારણ કે તેનાથી સચ્ચરિત્ર વ્યક્તિઓ પણ નેગોશિયેબલ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ના વ્યાપમાં આવી જાય. હેરાનગતિના સાધન તરીકે આ જોગવાઈનો દુરુપયોગ થવાની શક્યતા પણ નકારી શકાય તેવી નહોતી. સમીક્ષકોએ દંડને કઠોર ગણાવી તેની પણ નિંદા કરી હતી; કે દીવાની જવાબદારીને ક્યારેય ફોજદારી જવાબદારીમાં રૂપાંતરિત કરી શકાય નહીં; કે બાકીના

તમામ વહેવારી દસ્તાવેજોમાંથી માત્ર ચેકને અલગ પાડવું ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૧૪નું ઉલ્લંઘનરૂપ બનશે. સમીક્ષકોએ દલીલ કરી હતી કે વિદેશી અધિકારક્ષેત્રોમાં ચેકના અનાદરને ફોજદારી બનાવતા કાયદાઓ અથવા વિધાન અંગે પૂરતી પ્રાયોગિક તપાસ કરવામાં આવી નહોતી અને એવું દર્શાવતા આંકડાકીય તથ્યો ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યા નહોતા કે ફોજદારીકરણથી ચેકની સ્વીકાર્યતા વધશે. નાણાં પ્રધાન સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટવક્તા નહોતા જ્યારે તેમણે સંસદમાં જણાવ્યું હતું કે ક્રોઅરને એટલી પૂરતી તક પણ આપવામાં આવી હતી કે તે કહી શકે કે અનાદર ભૂલથી થયો હતો કે નહીં. એ ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે યુ.કે.માં ભ્રમજનકતા અને બેઈમાની એ મુખ્ય તત્વો છે, જેમનું સાબિત થવું આવશ્યક છે. યુએસએમાં, કેટલાક રાજ્યોના પોતાના કાયદાઓ છે, જેમાં છેતરપિંડીપૂર્ણ ઇરાદો અથવા અપૂરતા નાણાં અંગેની જાણકારી હોવી જરૂરી માનવામાં આવે છે. ફ્રાંસે મર્યાદિત પરિસ્થિતિઓ સિવાય ચેકના અનાદરને પ્રથમ ફોજદારી ગુનો બનાવ્યો હતો અને ત્યારબાદ તેને દંડનીય ગુનાની શ્રેણીમાંથી દૂર કર્યો હતો. તેના બદલે, તેણે ચેક જારી કરવાથી અયોગ્ય ઠરાવવાની જોગવાઈ કરી છે, એવી પ્રથા ઇટાલી અને સ્પેઈનમાં પણ અપનાવવામાં આવી હતી. અમે આ સંક્ષિપ્ત અભ્યાસ એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખીને કર્યો છે કે કાયદાઓની વ્યાખ્યામાં સંસદીય ચર્ચાઓની ભૂમિકા મર્યાદિત હોય છે; એવો અનુમાન રહે છે કે વિધાનકર્તાઓ પાસે એવો અનુભવ, પ્રાવિણ્ય અને ભાષાકૌશલ્ય હોય છે કે તેઓ એવા કાયદાઓ ઘડી શકે જે પોતાના આશય અને અપેક્ષાઓને અધિનિયમોમાં નિર્ધિષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરે. જે વાત

સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવે છે તે એ છે કે સંસદને જાણ હતી કે તેઓ કલમ ૧૩૮ અને તેની અનુગામી કલમો ધરાવતા સંહિતાસમાન પ્રાવધાન દ્વારા, દોષિતતાની કાનૂની કલ્પનાને અંતર્ગત રાખીને, અન્ય બાબતો સાથે નાગરિક જવાબદારીને ફોજદારી સ્વરૂપમાં રૂપાંતરિત કરી રહ્યા હતા, જે ફરિયાદ પક્ષ સામેના બચાવને ગંભીર રીતે મર્યાદિત કરે છે. સંસદને આ બાબતની પણ જાણ હતી કે આઈપીસીમાં પહેલેથી જ પરિકલ્પિત છેતરપિંડી વગેરેનો ગુનો યથાવત્ ઉપલબ્ધ રહ્યો હતો.

દીવાની કાયદાના સિદ્ધાંતો કડક રીતે લાગુ પડતા નથી

૧૪. અમે અગાઉથી જ ચેતવણી આપી છે કે "વાદહેતુ" જેવી દીવાણી કાયદાની સંકલ્પનાઓને ફોજદારી કાયદા પર વિસ્તારીને લાગુ કરવી નહીં. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૭૭ સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ રીતે નિર્ધારિત કરે છે કે દરેક ગુનાની તપાસ અને તેનો વિવાદન સામાન્ય રીતે તેવી અદાલત દ્વારા કરવામાં આવશે, જેના સ્થાનિક અધિકારક્ષેત્રમાં તે કરવામાં આવ્યો હોય. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૨(એન) દ્વારા આ શબ્દને આપવામાં આવેલી વ્યાખ્યાના બળે "ગુનો"નો અર્થ એવો કોઈપણ કૃત્ય અથવા ઉપેક્ષા થાય છે, જેને કોઈપણ કાયદા દ્વારા દંડનીય બનાવવામાં આવી હોય. હેલ્સબરી કહે છે કે ગુનાના વિવાદન માટેનું સ્થાન તેના બનેલા સ્થળ સુધી મર્યાદિત હોય છે. બ્લેકસ્ટોનનું મંતવ્ય છે કે ગુનો સ્થાનિક સ્વભાવનો છે અને તેના ઉપરનો અધિકારક્ષેત્ર તે અદાલત અને તે દેશમાં નિવિષ્ટ થાય છે જ્યાં ગુનો કરવામાં આવ્યો હોય. ફોજદારી અદાલતોના પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રના નિર્ધારણ માટે "વાદહેતુ"ને નિયમિત રીતે સંબંધિત ન ગણતાં

ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાએ દીવાણી પ્રક્રિયા સંહિતાથી જે પ્રસ્થાન કર્યું છે, તેનું આ સ્પષ્ટ કારણ છે. "કારરવાહી" શબ્દનો પરંપરાગત અર્થ "દાવો"ના સમાનાર્થી તરીકે, અથવા કાર્યવાહીની શરૂઆત કરનારના અધિકારોના અમલ અથવા રક્ષણ માટે ન્યાયની અદાલતમાં ચાલતી સામાન્ય કાર્યવાહી તરીકે સમજવામાં આવ્યો છે. "કારરવાહી" સામાન્ય રીતે દીવાણી અદાલતમાં વ્યક્તિગત અધિકારની વસૂલી માટે અથવા વ્યક્તિગત અન્યાયના નિવારણ માટે ચાલતી વાદપ્રક્રિયા દર્શાવે છે, અને તેના યોગ્ય કાનૂની અર્થમાં કાઉન દ્વારા દાખલ કરાયેલા દાવાઓનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે – [બ્રેડલો વિ. ક્લાર્ક ૮ અપીલ કેસિસ ૩૫૪ પૃષ્ઠ ૩૬૧]. દીવાણી કાર્યવાહીથી વિપરીત, જેમાં વાદીએ પોતાનો દાવો દાખલ કરવાનો અને સાબિત કરવાનો ભાર વહન કરવો પડે છે, ત્યાં ગુનાની તપાસ કરવી, પુરાવા અને સાક્ષીઓ એકત્રિત કરવા અને રજૂ કરવાની જવાબદારી રાજ્ય પર રહે છે. તેથી, દીવાણી કાર્યવાહીમાં પ્રતિવાદીની સગવડ સંબંધિત હોઈ શકે, પરંતુ કહેવાતા ફરિયાદી/ભોગ બનનારની સગવડનું ફોજદારી અભિયોજનમાં અલ્પ અથવા શૂન્ય સ્થાન છે. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૭૭ માં આવેલ "સામાન્ય રીતે" શબ્દને ધ્યાનમાં રાખીને, અમે તાત્કાલિક સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે તેના અપવાદો ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં જ સમાવાયેલા છે, એટલે કે અનુગામી કલમ ૧૭૮ ની જોગવાઈઓમાં. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતામાં "ફરિયાદ"ની પણ એવી વ્યાખ્યા છે કે તે કોઈ ગુનાની કરણી બાબતે મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ તે કાર્યવાહી કરે તે હેતુથી કરવામાં આવેલ કોઈપણ આક્ષેપ છે; પરંતુ તેમાં પોલીસ અહેવાલનો સમાવેશ થતો નથી.

અભિયોજનનો ઉદ્ભવ ફરિયાદ અથવા પોલીસ અહેવાલથી થાય છે, અને તેનો હેતુ ગુનો કર્યાનો આરોપ મૂકાયેલ વ્યક્તિની દોષિતતા નક્કી કરવાનો હોય છે; અને દીવાણી કાર્યવાહી અથવા દાવાથી વિપરીત, તે રાજ્ય અથવા તેની નિયુક્ત સંસ્થા દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે (અથવા 'અભિયોજિત' કરવામાં આવે છે). બ્લેક્સ લો ડિક્શનરી, ૫મી આવૃત્તિમાં "અભિયોજન"ની મુખ્ય વ્યાખ્યા આ રીતે આપવામાં આવી છે: "ફોજદારી કાર્યવાહી; કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયા અનુસાર, સક્ષમ અધિકરણ સમક્ષ, ગુનામાં આરોપિત વ્યક્તિ દોષિત છે કે નિર્દોષ તે નક્કી કરવા માટે સ્થાપિત અને ચલાવવામાં આવેલી કાર્યવાહી." આ વિચારવિમર્શ જરૂરી છે કારણ કે પરક્રામ્ય દસ્તાવેજ અધિનિયમની કલમ ૧૪૨(બી) માં "કલમ ૧૩૮ ની પરંતુક હેઠળ વાદહેતુ ઉદ્ભવે છે" એવા શબ્દો આવેલાં છે, જેના પરિણામે, દલીલરૂપે તો થઈ શકે, પરંતુ અમારા મત મુજબ અસંબંધિત રીતે, મૂળભૂત રીતે દીવાણી કાયદાના લક્ષણોનું ફોજદારી કાર્યવાહીમાં અંધ અનુસરણ થયું છે. અમે પુનરોચ્ચાર કરીએ છીએ કે કલમ ૧૭૮ આ બાબતે કોઈ વાદવિવાદને સ્થાન આપતી નથી કે ફોજદારી અભિયોજનમાં "વાદહેતુ"ની સંકલ્પના, જે દાવામાં સાબિત કરવા જરૂરી તથ્યોના સમૂહરૂપ છે અને તેથી દાવો ક્યાં દાખલ કરવો તે માટે પણ સંબંધિત છે, તે ફોજદારી વિવાદનના પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રના નિર્ધારણ માટે સંબંધિત કે પ્રાસંગિક નથી. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૭૮ સ્પષ્ટપણે કહે છે કે દરેક ગુનાની તપાસ અને તેનો વિવાદન સામાન્ય રીતે એવી અદાલત દ્વારા કરવામાં આવશે, જેના સ્થાનિક અધિકારક્ષેત્રમાં તે કરવામાં આવ્યો હોય. કલમ ૧૭૯ નો ભાવ પણ સમાન છે.

અમને પરક્રામ્ય દસ્તાવેજ અધિનિયમમાં એવી કોઈ જોગવાઈ પણ મળતી નથી, જે તેવા અસાધારણ પરિસ્થિતિઓ દર્શાવે અથવા ગણાવે કે જે તે નિર્ધારણથી વિમુખ થવાનું સમર્થન આપે કે જ્યાં ગુનો થયો હોય ત્યાં જ અભિયોજન ચલાવવાનું રહેશે. હકીકતમાં, કારણ કે ગુનાનો પ્રસંગ લેવાની પ્રક્રિયા ભાસ્કરણમાં દર્શાવાયેલ પાંચ ઘટકો અથવા સહઅવયવોને આધીન છે, જેમની અનુક્રમિત જોડાણથી પરક્રામ્ય દસ્તાવેજ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ પહેલેથી કરાયેલ ગુનો અભિયોજ્ય ગુનામાં પરિપક્વ બને છે, તેથી પરક્રામ્ય દસ્તાવેજ અધિનિયમની કલમ ૧૪૨ માં "વાદહેતુ" શબ્દપ્રયોગ ગુનાનો પ્રસંગ લેવા માટે યોગ્ય છે, પરંતુ સંબંધિત ગુનાની કરણી નક્કી કરવા માટે અયોગ્ય અને અસંબંધિત છે. એવા અણગણિત ઉદાહરણો છે કે જેમાં ગુનાની કરણી થયેલી હોવા છતાં તેનું અભિયોજન બાહ્ય પરિસ્થિતિઓ પર નિર્ભર રહે છે, જેમ કે ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ, ૧૯૮૮ ની કલમ ૧૯ હેઠળ અભિયોજન માટે મંજૂરી મેળવવી. પર્યાવરણ સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૧૯, કેન્દ્રીય વેચાણકર અધિનિયમ, ૧૯૫૬ ની કલમ ૧૧, આવકવેરા અધિનિયમની કલમ ૨૭૯, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૧૩૨ અને ૩૦૮, કસ્ટમ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૭ વગેરે દ્વારા પણ સમાન સ્થિતિ કાયદેસર રીતે રચવામાં આવી છે. એવો દાવો કરવો નિષ્ફળ રહેશે કે અભિયોજન માટેની મંજૂરી મળ્યા પછી જ ગુનો અસ્તિત્વમાં આવે છે, અથવા આ મંજૂરી પોતે જ ગુનાનો અભિન્ન ભાગ બને છે. આ દલીલ કરવી પણ વ્યર્થ રહેશે કે જ્યાં મંજૂરી આપવામાં આવી હોય તે સ્થળ જ વિવાદન માટેનું સ્થાન પૂરું પાડશે. જો મંજૂરી ન આપવામાં આવે તો

ગુનો લુપ્ત થઈ જતો નથી. તે જ રીતે, જો મંજૂરી ગુનો જ્યાં થયો હોય તે સ્થળથી ભિન્ન સ્થળેથી આપવામાં આવે, તો પણ તેના અભિયોજન માટેનું સ્થળ ત્યાર બાદ પણ ગુનો જ્યાં કરવામાં આવ્યો હતો તે જ રહેશે.

ધારા ૧૩૮ એનઆઈ અધિનિયમ

૧૫. એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ ની હા સિયાની નોંધ સ્પષ્ટપણે ગુનાને ખાતામાં રહેલી રકમની અપૂરતા વગેરેને કારણે ચેકના અનાદર તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. નિશ્ચિતપણે, કાયદાના કોઈ ભાગના શીર્ષકો, મથાળા અથવા પ્રારંભિક શબ્દો સામાન્ય રીતે તે કલમના વાસ્તવિક વ્યાપને કડક રીતે અથવા સર્વગ્રાહી રીતે નિર્ધારિત કરતા નથી, પરંતુ તે તેના આશયનો પૂર્વસંકેત આપે છે. જુઓ: ફ્રિક ઇન્ડિયા લિ. વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (૧૯૯૦) ૧ એસ.સી.સી. ૪૦૦ અને ફોરેજ એન્ડ કો. વિ. મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન ઓફ ગ્રેટર બોમ્બે (૧૯૯૯) ૮ એસ.સી.સી. ૫૭૭. તદનુસાર, જો સુધી કલમની જોગવાઈઓ સ્પષ્ટપણે વિરુદ્ધ દિશામાં સૂચન કરતી ન હોય, તો ગુનો ચેકના અનાદર સાથે સંબંધિત છે; અને અમારી સમક્ષ રહેલી ગૂંચવણમાં આ જોગવાઈનો મુખ્ય ભાગ પણ એ જ સ્વરમાં બોલે છે, કારણ કે તે "બેંક દ્વારા ચુકવણી વિના પરત કરાયેલ" ચેકનો ઉલ્લેખ કરે છે. ભારતીય દંડ સંહિતાની કોઈપણ જોગવાઈને એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ દ્વારા નિષ્ફળ બનાવવામાં આવી નથી અને બંને પોતાની રીતે અમલમાં રહે છે. આ સુસ્થાપિત છે કે દોષિત મનોભાવ દરેક ગુનાનું મૂળભૂત તત્વ છે. સંસદનો હેતુ ચેકોના ઉપયોગને, અન્ય પરક્રામ્ય દસ્તાવેજોથી અલગ રીતે, વ્યાપારી ચુકવણીના

સાધન તરીકે મજબૂત બનાવવાનો હતો અને તેથી કલમ ૧૩૮ હેઠળના ગુનાને દોષિત મનોભાવ સાબિત કરવાની આવશ્યકતાથી મુક્ત કરવું આવશ્યક બન્યું. આ સિદ્ધિ માત્ર કલમ ૧૩૮ હેઠળ જ નહીં, પરંતુ તેની અનુસરી રહેલી આગામી બે કલમોના બળે પણ, દોષિત મનોભાવથી પર ગુનાની રચના માની લઈને હાંસલ કરવામાં આવી છે. કલમ ૧૩૯ એ અનુમાન નિર્ધારિત કરે છે કે ચેક ધારકે તે કોઈપણ જવાબદારીની ચુકવણી માટે પ્રાપ્ત કર્યો છે. કલમ ૧૪૦ સ્પષ્ટ કરે છે કે ચેક દોરનાર માટે એ બચાવ તરીકે ઉપલબ્ધ રહેશે નહીં કે ચેક જારી કરતી વખતે તેને માનવાનો કોઈ કારણ નહોતો કે તેનો અનાદર થશે. કલમ ૧૩૮ નિર્વિવાદ રીતે કહે છે કે દ્રાહી બેંક ચેકને ચુકવણી વિના પરત કરે તત્ક્ષણે જ ગુનો આચરિત થાય છે.

૧૬. એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ બે ભાગોમાં રચાયેલ છે – મુખ્ય અને ઉપબંધાત્મક. વિધાનમંડળ એક હાથથી આદેશ આપે અને તરત જ બીજા હાથથી તેને નકારી કાઢે એવું નથી, તે વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. ઉપબંધ ઘણી વાર મુખ્ય જોગવાઈમાંથી, જેના તે પરિશિષ્ટ અથવા પૂરક અથવા સહાયક સ્વરૂપે જોડાયેલ હોય, નાનું અપવાદ, કપાત અથવા મર્યાદા બહાર પાડે છે. બ્લેક લો ડિક્શનરી ઉપબંધના સંદર્ભમાં જણાવે છે કે તે છે – "આપવામાં આવેલ હક અથવા સોંપવામાં આવેલ સત્તા પરની મર્યાદા અથવા અપવાદ, જેના પ્રભાવથી એવું જાહેર થાય છે કે નિર્ધારિત પરિસ્થિતિ સિવાય એક અમલમાં નહીં આવે અથવા બીજાનો ઉપયોગ નહીં થાય. .. કાયદામાં આવેલી કલમ અથવા કલમનો એવો ભાગ, જેના કાર્યમાં અથવા તો અમલકારી કલમમાંથી કંઈક બાબતને અપવાદરૂપે બહાર રાખવી,

અથવા તેની સામાન્ય વ્યાપકતાને લાયકાતબદ્ધ કે મર્યાદિત કરવી, અથવા તેના વ્યાપ વિશેના સંભવિત ગેરઅર્થઘટનના કોઈ આધારને દૂર કરવો,નો સમાવેશ થાય છે." આ દૃષ્ટિકોણ પણ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ કે ઉપબંધ અને શરત પરસ્પર સમાનાર્થી છે. અમારી દૃષ્ટિએ, હાલના કેસમાં ઉપબંધની સામગ્રી મુખ્ય જોગવાઈના અમલ પર શરતો મૂકે છે; અને જો કે તે ગુનાના સ્વરૂપનો એક ઘટક બને છે, છતાં એવી પરિસ્થિતિઓમાં તે ગુનાને સંચમિત અથવા નિયમિત કરે છે કે જ્યાં સુધી તેની જોગવાઈઓનું પાલન ન થાય ત્યાં સુધી પહેલેથી થયેલો ગુનો ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા ચલાવવામાં આવતી કાર્યવાહી માટે અપ્રવેશ્ય રહે છે. એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ના ઉપબંધમાં એવા ત્રણ તત્વો દર્શાવવામાં આવ્યા છે, જે ફરિયાદ પક્ષ સફળ થવા માટે વધારામાં આવશ્યક છે. આ દૃષ્ટિએ કલમ ૧૪૨માં "દાવા માટેનું કારણ" શબ્દપ્રયોગ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે ઉપબંધમાં સમાવાયેલ આ ત્રણ તત્વોનું પાલન ગુનાનો સંજ્ઞાન લેવા માટે આવશ્યક છે, ભલે તે ગુનો રચતી ક્રિયાનો ભાગ ન હોય. આ હદ સુધી અમે ભાસ્કરન સાથે આદરપૂર્વક સહમત છીએ કે એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ના આ બધા સહવર્તી તત્વો, ઘટકો અથવા આવશ્યક અંગોની અનુસૂતિ ફરિયાદ પક્ષની સફળ શરૂઆત અથવા પ્રારંભ માટે આવશ્યક છે. તેમ છતાં, અમારો મત એવો છે કે જ્યાં સુધી ગુનાની બાબત છે ત્યાં સુધી ઉપબંધની કોઈ ભૂમિકા નથી. તેથી, એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા ની કલમ ૧૭૭ સાથે સંયુક્ત રીતે વાંચતાં કોઈપણ પ્રકારની શંકા રહેતી નથી કે માત્ર દ્રાહી બેંક દ્વારા ચેક પરત કરવો જ ગુનાની આચરણને રચી

આપે છે અને ગુનો જ્યાં કરવામાં આવ્યો હોય તે સ્થળ દર્શાવે છે.

૧૭. આ વિશ્લેષણમાં અમે એવું ઠરાવીએ છીએ કે ગુનાની ન્યાયિક તપાસ અને વિચારણાનું સ્થળ, સ્થિતિ અથવા મંચ તર્કસંગત રીતે તે જ સ્થળ સુધી મર્યાદિત હોવું જોઈએ જ્યાં દ્રાહી બેંક સ્થિત હોય. વ્યાપારી આવશ્યકતાઓ માટે કાયદાને વાંકો વાળવો જોઈએ નહીં. હાલની સ્થિતિએ, એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ એ દોષિતતાની કાનૂની કલ્પના દાખલ કરી છે, તેમ છતાં, જો પેઈને કલમ ૪૨૦ હેઠળ કાર્યવાહી કરવી લાભદાયક અથવા અનુકૂળ જણાય, તો તે જોગવાઈ હજી પણ ઉપલબ્ધ છે. કલમ ૧૩૮ ને એવી વ્યાખ્યા આપવી જોઈએ નહીં કે જે તેને સત્તામણીના સાધન તરીકે પરિણમે, એટલે કે, તેવા સ્થળેથી નોટિસ મોકલીને જેને વ્યવહાર સાથે કોઈ સહજ સંબંધ ન હોય, અને/અથવા પેઈનું જ્યાં જ્યાં ખાતું હોય તેમાંથી કોઈપણ બેંકમાં ચેક(ઓ) રજૂ કરીને. અમારા મત મુજબ, હવે આ પણ સ્પષ્ટ છે કે વેપારીઓ અને વ્યવસાયીઓ, અગાઉ જ્યાં તેઓ અત્યંત સંકોચ દાખવતા, ત્યાં હવે માત્ર ફોજદારી કાર્યવાહી દ્વારા ઉપચાર ઉપલબ્ધ હોવાના કારણે ધિરાણ આપવાની બાબતમાં બેફામ અને બેદરકાર બન્યા છે. દેણદાર માટે હંમેશા ખુલ્લું છે કે તે આગ્રહ રાખે કે સંબંધિત ચેક દેણદારને અનુકૂળ એવા સ્થળે ચુકવવાપાત્ર બનાવવામાં આવે. આજની વાસ્તવિકતા એ છે કે દરેક મેજિસ્ટ્રેટ અદાલત એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળની ફરીયાદોથી છલકાયેલી છે, એટલું બધું કે તેનો ભાર અસહ્ય બનતો જાય છે અને અન્ય સમાન રીતે તાત્કાલિક વાદ-વિવાદોના નિકાલને હાનિકારક ઠરે છે. અમે માનીએ છીએ કે એન.આઈ.

અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ ની પરિસીમાથી બહાર જઈને, બેદરકાર અથવા ઉતાવળિયા વ્યક્તિઓને રાહત આપવા માટે અદાલતોને કાયદાને વાંકો વાળવાની આવશ્યકતા નથી.

૧૮. અમને એવો પાવતીધારક પ્રત્યે અમારી સહાનુભૂતિ પુનરોચ્ચાર કરવાની ફરજ અનુભવે છે, જેને કોઈ ઠગ દ્વારા તેની કોઈ મિલ્કતની સોંપણીના પ્રતિફળ રૂપે ચેક સ્વીકારવા માટે છેતરવામાં આવ્યો હોય અથવા ભ્રમિત કરવામાં આવ્યો હોય; અથવા ચેકની પ્રાપ્તિને કારણે પાવતીધારકને એવું કંઈ ન કરવા પ્રેરિત કરવામાં આવ્યો હોય, જેના પરિણામે પાવતીધારકને કંઈક નુકસાન થયું હોય. એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ દ્વારા આપવામાં આવેલ રાહત ભારતીય દંડ સંહિતામાં કલ્પાયેલ ઉપાયોની વધારાની છે. આવા પાવતીધારકને, જેને અનાદરિત ચેક પ્રાપ્ત થયો હોય, પોલીસ સમક્ષ પ્રથમ માહિતી અહેવાલ નોંધાવવાનો અથવા સંબંધિત મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ સીધી ફરિયાદ દાખલ કરવાનો વિકલ્પ હજી પણ ખુલ્લો છે. જો પાવતીધારક એ સ્થાપિત કરવામાં સફળ થાય કે ત્યારબાદ બાઉન્સ થયેલો ચેક સ્વીકારવા માટેની પ્રેરણા તે જ્યાં રહે છે અથવા સામાન્ય રીતે વ્યવહાર કરે છે ત્યાં સર્જઈ હતી, તો તેને ચેક જ્યાં અનાદરિત થયો હોય ત્યાં સુધી મુસાફરી કરવાની કઠિનાઈઓ સહન કરવી નહીં પડે. ભારતીય દંડ સંહિતા અને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળના તમામ ઉપાયો આવા પાવતીધારકને ઉપલબ્ધ છે, જો તે એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ફરિયાદ કરવાની બદલે આ કાર્યવાહીનો માર્ગ અપનાવવાનું પસંદ કરે. અને, નિશ્ચિતપણે, કારણકાર્ય જ્યાં ઉદ્ભવે ત્યાં, પોતાની પસંદગી અનુસાર, તે વસૂલી

માટે હંમેશા દાવો દાખલ કરી શકે છે.

૧૯. અમારી દષ્ટિએ સ્વીકાર્ય એવા એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ના અર્થઘટન મુજબ, તેમાં અવલોકિત ગુનો ચેકના અનાદર થતાં જ સંપન્ન થાય છે, અને તે અનુસાર જ્યાં આ ઘટના બને છે તે સ્થળની જેએમએફસી સમક્ષ જ સામાન્ય રીતે ફરિયાદ દાખલ કરવી, સ્વીકારવી અને ચલાવવી આવશ્યક છે. તેમ છતાં, તે સ્થળની જેએમએફસી દ્વારા ગુનાનો સંજ્ઞાન ત્યારે જ લેવાઈ શકે જ્યારે કલમ દ્વારા અવલોકિત સહગામી ઘટકો અથવા બંધારક તત્વો પરસ્પર સંલગ્ન થાય. અમે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે કાયદેસરની નોટિસ કયા સ્થળે જારી કરવામાં આવી અથવા પહોંચાડવામાં આવી, અથવા ફરિયાદી પોતાની બેંક મારફતે ઉઘરાણી માટે ચેક કયા સ્થળે રજૂ કરવાનું પસંદ કરે છે, તે ફરિયાદોના પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રના હેતુસર સંબંધિત નથી, ભલે તેની અવગણના થવાથી ફરિયાદનો અનિવાર્ય રીતે ખારિજ થવાનો પરિણામ નીકળે. આ બાબતનો વિરોધ થઈ શકતો નથી કે વિશેષ કરીને કલમ ૧૩૮ અને સામાન્ય રીતે એન.આઈ. અધિનિયમના પ્રકરણ ૧૭ના અથ ઘટન બાબતે નોંધપાત્ર ગૂંચવણ પ્રવર્તે છે. આ અભિપ્રાયનું સમર્થન તે વડી અદાલતો દ્વારા, અત્રે અમે આ ચુકાદા દ્વારા જે થોડાક કેસો નક્કી કરવા જઈ રહ્યા છીએ તેમાં પણ, પહોંચાડાયેલા નિર્ણયોથી અને નિષ્કર્ષોથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થાય છે. અમે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે ફરિયાદી ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૭૭ વગેરેનું પાલન કરવા કાયદેસર રીતે બંધાયેલ છે અને તેથી કલમ ૧૩૮ હેઠળની ફરિયાદ કયા સ્થળે દાખલ કરવી તે તેની પસંદગીનો વિષય નથી. પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર માત્ર

તેવી અદાલત સુધી મર્યાદિત છે કે જેના સ્થાનિક અધિકારક્ષેત્રની અંદર ગુનો આચરવામાં આવ્યો હોય, અને વર્તમાન સંદર્ભમાં તે સ્થળ એ છે જ્યાં ચેક જે બેંક પર લખવામાં આવ્યો છે તે બેંક દ્વારા તેનો અનાદર કરવામાં આવે છે.

૨૦. સમગ્ર દેશમાં વિવિધ અદાલતોમાં બાકી રહેલા સંભવિત લાખો કેસો પર વર્તમાન નિર્ણયનો જે વ્યાપક પ્રભાવ પડશે તેની ગંભીરતા અંગે અમે સંપૂર્ણપણે સજાગ છીએ. એક અભિગમ એવો હોઈ શક્યો હોત કે આ ચુકાદાને માત્ર ભાવિ અમલક્ષમતા આપવામાં આવે, એટલે કે આ ઉચ્ચારણા પછી દાખલ થનારી ફરિયાદો સુધી જ તેની લાગુ પડતાશ મર્યાદિત રાખવામાં આવે. તેમ છતાં, આપું કરવાથી કથિત આરોપી/પ્રતિવાદીઓને પોતાની બચાવ કાર્યવાહી ચલાવવા માટે લાંબા અંતર સુધી પ્રવાસ કરવો પડે તેવી જે મુશ્કેલી યથાવત્ રહેશે તેને ધ્યાનમાં રાખીને, તથા અધિકારક્ષેત્રવિહોણી અદાલતમાં કાર્યવાહી ચાલુ રાખવા દેવાના કાનૂની પરિણામો અંગે પણ સચેત રહીને, આ સંપૂર્ણ ઉપાય અમને અનુરૂપ જણાતો નથી. વિશદ વિચારણા અનુસરે અમને એવું માર્ગદર્શન આપવું યોગ્ય અને ઉપયુક્ત લાગે છે કે માત્ર તેવા જ કેસોમાં, જેમાં કથિત આરોપીને સમન્સ પાઠવ્યા બાદ અને તેની હાજરી નોંધાયા પછી, નેગોશિએબલ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમ, ૧૮૮૧ ની કલમ ૧૪૫(૨) મુજબ કલ્પાયેલ રીતે પુરાવાનું લેખાંકન શરૂ થઈ ચૂક્યું હોય, ત્યાં જ કાર્યવાહી તે સ્થળે આગળ ચાલુ રહેશે. સ્પષ્ટતા માટે જણાવીએ તો, સમન્સ પૂર્વ તબક્કે મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ સોગંદનામા દ્વારા કે મૌખિક નિવેદન દ્વારા પુરાવો દાખલ થયો હોય કે ન થયો હોય, ફરિયાદ માત્ર તે જ સ્થળે ટકાઉ ગણાશે જ્યાં ચેક

અનાદરિત થયો હોય. કોઈપણ કાનૂની જટિલતાઓને ટાળવા અને દૂર કરવા માટે, ફરિયાદી કેસોની તે શ્રેણી, **waarin** કાર્યવાહી કલમ ૧૪૫(૨) ના તબક્કે અથવા તેનાથી આગળ પહોંચી ગઈ હોય, તે હવે અહીં આપેલી સ્પષ્ટતા મુજબ સામાન્ય રીતે પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલતમાંથી, હાલમાં જ્યાં તે બાકી છે તે અદાલતમાં, અમારી દ્વારા સ્થાનાંતરિત ગણવામાં આવશે. બાકી તમામ ફરિયાદો (સ્પષ્ટપણે તે પણ જેમાં આરોપી/પ્રતિવાદીને યોગ્ય રીતે તામીલ કરવામાં આવ્યો નથી) અમારી કાનૂની વ્યાખ્યા અનુસાર યોગ્ય અદાલતમાં દાખલ કરવા માટે ફરિયાદીને પરત કરવામાં આવશે. આવી ફરિયાદો તેમની પરતગીરીથી ત્રીસ દિવસની અંદર દાખલ/પુનઃદાખલ કરવામાં આવે તો, જ્યાં સુધી પ્રારંભિક અથવા અગાઉનું દાખલ કરવું પોતે જ સમયમર્યાદા બહારનું ન હોય, ત્યાં સુધી તે કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત સમયમર્યાદામાં દાખલ થયેલી ગણાશે.

રજૂત અપીલોનો નિકાલ

ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૨૨૮૭/૨૦૦૯

૨૧. બોમ્બે સ્થિત ન્યાયિક વડી અદાલતની નાગપુર ખંડપીઠના વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે ભાસ્કરણના વિસ્તૃત ચર્ચા-વિચાર પછી એવો નિષ્કર્ષ કાઢ્યો કે સંબંધિત ચેક મહારાષ્ટ્રના ભંડારા શાખા, બેંક ઓફ ઈન્ડિયા પર દોરવામાં આવ્યો હતો અને ત્યાં જ તેનો અનાદર થયો હોવાથી, દિગ્રસ, જિલ્લો ચવતમાળના પ્રથમ વગ ના ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટને ફરિયાદ સ્વીકારવાની અધિકારક્ષેત્રતા ન હતી. નોંધપાત્ર છે કે વિષયક ચેક દિગ્રસ, જિલ્લો ચવતમાળ ખાતે

રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો, જ્યાં ફરિયાદીનું બેંક ખાતું હતું, ભલે તે મહારાષ્ટ્રના જિલ્લો વાશિમનો રહેવાસી હતો. પડકારવામાં આવેલા ચુકાદામાં વિદ્વાન એકલ ન્યાયાધીશે એ દલીલ યોગ્ય રીતે નકારી હતી કે ફરિયાદને જ નામંજૂર કરી દેવી જોઈએ; તેના બદલે તેમણે તે યોગ્ય અદાલતમાં રજૂ કરવા માટે ફરિયાદીને પરત કરવાની દિશા આપી હતી. તે અનુસંધાને આ અપીલ ફગાવી દેવામાં આવે છે. ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૫૯૩/૨૦૧૪ [વિશેષ અનુમતિ અરજી: (ફોજદારી) ક્રમાંક ૨૦૭૭/૨૦૦૯ માંથી ઉદ્ભવેલ]

૨૨. આ અપીલમાં, પ્રતિવાદી-આરોપીએ અપીલકર્તા-કંપની પાસેથી ઇલેક્ટ્રોનિક વસ્તુઓ ખરીદી હોવાને કારણે, પ્રસ્નાસ્પદ ચેક યુ.સી.ઓ. બેંક, ટાંગી, ઓડિશા પર આંકી જારી કર્યો હતો, જે ફરિયાદી-કંપનીએ મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના અહમદનગર સ્થિત સ્ટેટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા ની અહમદનગર શાખામાં રજૂ કર્યો હતો, કારણ કે તેનું શાખા કચેરી અહમદનગરમાં આવેલું હતું. તે ચેક યુ.સી.ઓ. બેંક, ટાંગી, ઓડિશા દ્વારા અનાદરિત કરવામાં આવ્યો હતો. જેએમએફસી, અહમદનગર સમક્ષ ફરિયાદ દાખલ કરવામાં આવી હતી. પ્રતિવાદી-આરોપી દ્વારા ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૭૭ હેઠળ જેએમએફસી, અહમદનગરની અધિકારિતાને પડકારતી અરજી દાખલ કરવામાં આવી હતી, અને તેમણે એવું ઠરાવ્યું હતું કે માંગણીની નોટિસ અહમદનગરમાંથી જારી કરવામાં આવી હતી અને ચુકવણીની માંગ પણ અહમદનગર ખાતે કરવામાં આવી હતી, તેથી ફરિયાદનો વિચારણ ચલાવવાનો અધિકાર તેમને હતો. વડી અદાલતે જેએમએફસી, અહમદનગરના આ નિષ્કર્ષ સાથે અસહમતિ

વ્યક્ત કરી કે નોટિસની પ્રાપ્તિ અને માંગવામાં આવેલી રકમની બિનચુકવણી એવા પરિબલો છે જેને માંગણીની નોટિસ જ્યાંથી જારી કરવામાં આવી હતી તે સ્થળ કરતાં વધુ પ્રાધાન્ય મળશે, અને એવું ઠરાવ્યું કે જેએમએફસી, અહમદનગરને ફરિયાદ સ્વીકારવા માટે પ્રદેશિક અધિકારિતા ન હતી. ઉપરોક્ત મુદ્દા અંગેની પૂર્વવર્તી ચર્ચાને ધ્યાનમાં લેતા, સંબંધિત ચેક જ્યાં અનાદરિત થયો હતો તે સ્થળ, જે હાલના કેસમાં ટાંગી, ઓડિશા હતું, તે જ અધિકારિતાનું સ્થળ ગણાતું હોવાથી, આ અપીલ મંજૂર કરવામાં આવે છે અને એ દિશાનિર્દેશ સાથે કે ફરિયાદ કાયદા મુજબ આગળની કાર્યવાહી માટે ફરિયાદીને પરત કરવામાં આવે. ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૫૯૪, ૧૫૯૫ અને ૧૬૦૧ થી ૧૬૦૩ સન ૨૦૧૪ [એસ.એલ.પી. (ફોજદારી) ક્રમાંક ૨૧૧૨ સન ૨૦૦૯ અને ૨૧૧૭ સન ૨૦૦૯; ૩૭૬૨ સન ૨૦૧૨; ૩૯૪૩ સન ૨૦૧૨; ૩૯૪૪ સન ૨૦૧૨ માંથી ઉદ્ભવેલ]

૨૩. હકીકતો સન ૨૦૦૯ની એસ.એલ.પી. (ફોજદારી) ક્રમાંક ૨૦૭૭માંથી ઉત્પન્ન થયેલી ફોજદારી અપીલ જેવી જ હોવાથી, આ અપીલો નામંજૂર કરવામાં આવે છે. સન ૨૦૧૪ની ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૫૯૬-૧૬૦૦ [સન ૨૦૦૯ની એસ.એલ.પી. (ફોજદારી) ક્રમાંક ૧૩૦૮-૧૩૧૨માંથી ઉત્પન્ન થયેલી]

૨૪. અહીંના અપીલકર્તા-ફરિયાદીનું નોંધાયેલ કાર્યાલય દિલ્હી ખાતે છે, જ્યાંથી પ્રતિવાદી-આરોપીઓ પણ પોતાનો વ્યવસાય ચલાવે છે. પ્રશ્નમાં આવેલા ચેક પ્રતિવાદી ક્રમાંક ૨-આરોપીએ ઇન્ડિયન ઓવરસીઝ બેંક, કનોટ પ્લેસ, નવી દિલ્હી ઉપર આંકીને જારી કર્યા હતા. તથાપિ, તે મહારાષ્ટ્રના નાગપુર ખાતે રજૂ કરવામાં

આવ્યા અને અનાદરિત થયા, જ્યાં ફરિયાદીનું પણ એક કાર્યાલય હોવાનું તે જણાવે છે. ફરિયાદીનું નોંધાયેલ કાર્યાલય દિલ્હી ખાતે હોવા છતાં એક દિલ્હી ખાતે કેમ રજૂ કરવામાં આવ્યા ન હતા તે અંગે કોઈ સ્પષ્ટતા નથી; અમારી દૃષ્ટિએ આ એવી પસંદગી છે જે મનસ્વી અને દુર્ભાવનાપૂર્ણ છે તથા હેરાનગતિ પહોંચાડવાના ઇરાદાથી કરાયેલ છે. સંબંધિત બેંક દ્વારા દિલ્હી ખાતે એકોના અનાદર પછી, ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટ પ્રથમ વર્ગ, નાગપુર સમક્ષ પાંચ ફરિયાદો દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેમણે ફરિયાદોની સુનાવણી કરી હતી અને બંને પક્ષો દ્વારા રજૂ કરાયેલા પુરાવાનો દાખલો પણ નોંધ્યો હતો. તેમ છતાં, જે.એમ.એફ.સી., નાગપુરે પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર ન હોવાના આધાર પર પ્રતિવાદી ક્રમાંક ૨-આરોપીને નિર્દોષ છૂટકારો આપ્યો હતો. બોમ્બે વડી અદાલત સમક્ષ અપીલો દાખલ કરવામાં આવતાં, પ્રતિવાદી ક્રમાંક ૨-આરોપીના નિર્દોષ છૂટકારાને લગતા અંશે જે.એમ.એફ.સી., નાગપુરનો ચુકાદો આંશિક રીતે રદ કરવામાં આવ્યો હતો અને ફરિયાદો યોગ્ય અદાલત સમક્ષ દાખલ કરવા પરત મોકલવાનો આદેશ કરવામાં આવ્યો હતો. ઉપર અમે પહોંચેલા નિષ્કર્ષને ધ્યાનમાં લેતાં, આ અપીલો પણ ફગાવી દેવામાં આવે છે. ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૬૦૪ સન ૨૦૧૪ [એસ.એલ.પી. (ફોજદારી) ક્રમાંક ૫૯ સન ૨૦૧૩માંથી ઉત્પન્ન]

૨૫. પ્રશ્નાસ્પદ એક પ્રતિવાદી-આરોપીએ સ્ટેટ બેંક ઓફ ટ્રાવણકોર, દિલ્હી પર દોર્યો હતો. તેમ છતાં, તે અપીલકર્તા-ફરિયાદીએ ઔરંગાબાદ ખાતે રજૂ કર્યો હતો. જે.એમ.એફ.સી., ઔરંગાબાદ સમક્ષ ફરિયાદ દાખલ કરવામાં આવી હતી અને તેણે

પ્રક્રિયા જારી કરી હતી. પ્રતિવાદી-આરોપીએ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૨૦૩ હેઠળ ફરિયાદ ફગાવવાની માંગ સાથે અરજી દાખલ કરી હતી. આ અરજી એ અનુમાનના આધારે ફગાવવામાં આવી હતી કે એકવાર પ્રક્રિયા શરૂ થઈ જાય પછી ફરિયાદ ફગાવી શકાતી નથી. બોમ્બે વડી અદાલત, ઔરંગાબાદ ખંડપીઠ સમક્ષ રિટ અરજી દાખલ થતાં, પ્રક્રિયા જારી કરવાનો આદેશ રદ કરવામાં આવ્યો અને ફરિયાદને તે જ બાબતનો વિચાર કરવા સક્ષમ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી યોગ્ય અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવા માટે પરત કરવા આદેશ કરવામાં આવ્યો. વડી અદાલતે યોગ્ય રીતે નોંધ્યું હતું કે વાંધો જે.એમ.એફ.સી., ઔરંગાબાદના પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર સંબંધિત હતો, જે બાબતનો પૂર્ણતઃ સમ્યક બોધ નીચલી અદાલતને થયો નહોતો. વડી અદાલતે નોંધ્યું હતું કે ફરિયાદીનું નોંધાયેલ કાર્યાલય ચિતેગાંવ, તાલુકો પૈઠણ, જિલ્લો ઔરંગાબાદ ખાતે હતું, જ્યારે આરોપી દિલ્હીમાંથી વેપાર વ્યવહાર કરતો હતો. વડી અદાલતે સંક્ષેપમાં ભારપૂર્વક દર્શાવ્યું હતું કે ફરિયાદના પરિષ્દેદ ૪ માં વિશેષરૂપે એવો દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે આરોપીને દિલ્હી ખાતે ધિરાણ સુવિધા આપવામાં આવી હતી, જ્યાં ફરિયાદી-કંપનીનું શાખા કાર્યાલય પણ હતું. કાનૂની નોટિસ પણ ઔરંગાબાદમાંથી જારી કરવામાં આવી હતી અને નિર્ધારિત સમયમર્યાદામાં તે શહેરમાં ચુકવણી કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી. ફરિયાદીનો એવો પણ મામલો હતો કે વિવાદ થવા પામે તો ચલણપત્ર મુજબ અધિકારક્ષેત્ર ઔરંગાબાદની અદાલતો પૂરતું મર્યાદિત હતું; તથા ચેક બાઉન્સ થયાની જાણ ઔરંગાબાદ ખાતે પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેમ છતાં, આ બાબત ઉપર ભાર મૂકવો આવશ્યક

છે કે આરોપીએ સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે સંબંધિત વ્યવહાર દિલ્હી ખાતે થયો હતો, જ્યાં માલ સપ્લાય કરવામાં આવ્યો હતો અને વિવાદિત ચેક ફરિયાદીને સોંપવામાં આવ્યો હતો. એવું જણાય છે કે ચેકની રકમની વસૂલાત અંગે નાગરિક દાવો પહેલેથી જ દિલ્હીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. અમે તાત્કાલિક પુનરોચ્ચાર કરીએ છીએ કે નાગરિક કાયદામાં સમજવામાં આવતા કારણકાર્યના સિદ્ધાંતો ફોજદારી ફરિયાદ ચલાવવામાં પ્રાસંગિક નથી. ઔરંગાબાદની અદાલતો સુધી અધિકારક્ષેત્ર મર્યાદિત કરતી શરત નાગરિક કાર્યવાહી માટે અસરકારક હોઈ શકે, જો કારણકાર્યનો કોઈ ભાગ ઔરંગાબાદમાં ઉદ્ભવ્યો હોય, તો પણ ફોજદારી કાર્યવાહી ક્યાં ચલાવી શકાય તે બાબતે તેનો કોઈ સંબંધ નથી. નાગરિક દાવો લંબિત હોવાથી, અમે તાત્કાલિક સ્પષ્ટ કરીએ છીએ કે વસૂલાતના દાવાનો વિચાર કરવા દિલ્હીની અદાલતોને અધિકારક્ષેત્ર પ્રાપ્ત છે કે નહીં તે પ્રશ્ન પર અમે કોઈ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતા નથી. આક્ષેપિત ચુકાદામાં, વડી અદાલતે ભાસ્કરણ અને હરમનનો યોગ્ય રીતે ઉલ્લેખ કર્યો હતો. તેમ છતાં, કારણકાર્ય તથા ઔરંગાબાદ સુધી અધિકારક્ષેત્ર મર્યાદિત કરતી સંવિધિ-શરતનું વિશ્લેષણ કરવામાં તેણે ભૂલ કરી, કારણ કે આ બાબતો માત્ર નાગરિક વિવાદો માટે જ પ્રાસંગિક છે. તેમ છતાં, આક્ષેપિત ચુકાદામાં હસ્તક્ષેપ કરવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે આ નિષ્કર્ષે પહોંચે છે કે ફરિયાદમાં વર્ણવાયેલા ગુનાના સંબંધમાં જે.એમ.એફ.સી., ઔરંગાબાદને કોઈ અધિકારક્ષેત્ર નથી. પરિણામે, અપીલ ફગાવવામાં આવે છે.

ટી.એસ. ઠાકુર, ન્યાયાધીશ.

૨૬. મારા આદરણીય ભાઈ વિક્રમજીત સેન, ન્યાયાધીશ દ્વારા સૂચિત કરાયેલા આદેશના મસૂદા પરથી પસાર થવાનો મને લાભ મળ્યો છે. તેમણે પોતાના દ્વારા લખાયેલા મસૂદા ચુકાદામાં જે અતિ સ્પષ્ટ અને ઉદ્દીપક તર્કપ્રક્રિયા દ્વારા નિષ્કર્ષો ઉપજાવ્યાં છે, તે નિષ્કર્ષો સાથે હું સંપૂર્ણ રીતે સહમત છું. તેમ છતાં, હું મારી તરફથી થોડાં વાક્યો ઉમેરવા ઇચ્છું છું; તે માટે નહીં કે સૂચિત આદેશમાં કોઈ એવી ખામી બાકી છે જેને સમારી કરવાની જરૂર હોય, પરંતુ માત્ર એટલા માટે કે નિર્ધારણ માટે ઉદ્ભવતો કાનૂની પ્રશ્ન માત્ર મહત્વપૂર્ણ જ નથી, પરંતુ વાણિજ્યિક જગત માટે નોંધપાત્ર રસ અને મહત્વનો પણ છે. વધુમાં, અમારે દ્વારા લેવામાં આવતો અભિપ્રાય આ અદાલતના પૂર્વવર્તી નિર્ણયો દ્વારા લાંબા સમયથી સ્થિર માનવામાં આવતા કેટલાક પાસાંઓથી વિમુખ સ્વર પ્રગટ કરે છે, એ હકીકત પણ હું જે લઘુ ઉમેરો કરવાનું પ્રસ્તાવિત કરું છું તેના માટે એક વધારાનું કારણ છે. આ નિર્ણયો પૈકી ભાસ્કરણનો કેસ એવો પ્રારંભિક કેસ તરીકે વિશેષ નોંધપાત્ર છે જેમાં આ અદાલતે નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમ, ૧૮૮૧ની કલમ ૧૩૮ હેઠળ દંડનીય ગુનાઓના વિચારણા માટે અદાલતોના પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રના કઠિન પ્રશ્નની તપાસ કરી હતી (આગળ “એન.આઈ. અધિનિયમ” તરીકે ઉલ્લેખિત). ભાસ્કરણનો કેસ આ અદાલતની બે-ન્યાયાધીશોની પીઠ સમક્ષ સાંભળવામાં આવ્યો હતો અને તેણે એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે કલમ ૧૩૮ હેઠળના ગુનાના વિચારણા માટેનું અધિકારક્ષેત્ર માત્ર એક જે સ્થળે અનાદરિત થયો હોય તેના આધારે નક્કી કરી શકાતું નથી. કારણ કે, આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ

અધિનિયમ, ૧૮૮૧ની કલમ ૧૩૮ હેઠળ માત્ર ચેકનો અનાદર થવો જ પોતે એકલો ગુનો નથી. ગુનો ત્યારે જ પૂર્ણ બને છે જ્યારે દ્રાવક અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ના પ્રાવધાનની ખંડ (સી) હેઠળ નિર્ધારિત પંદર દિવસની અવધિમાં ચેકની રકમ ચૂકવવામાં નિષ્ફળ જાય. આ રીતે કહીને, અદાલતે એ મુશ્કેલીને માન્યતા આપી હતી કે આવી નિષ્ફળતા કયા સ્થળે થઈ હોવાનું કહી શકાય તે નિશ્ચિત કરવું અઘરું છે. અદાલતે કહ્યું હતું કે તે સ્થળ દ્રાવક જ્યાં રહે છે તે હોઈ શકે, અથવા લાભાર્થી જ્યાં રહે છે તે હોઈ શકે, અથવા જ્યાં તેઓમાંથી કોઈપણ પોતાનો વ્યવસાય ચલાવે છે તે હોઈ શકે. આ અનિશ્ચિતતાનો ઉકેલ લાવવા માટે અદાલતે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૧૭૮ અને ૧૭૯ તરફ વળીને એવો નિષ્કર્ષ આપ્યો હતો કે, કલમ ૧૩૮ હેઠળનો ગુનો માત્ર ત્યારે જ પૂર્ણ થાય છે જ્યારે ગુનાના ઘટકરૂપ પાંચ કૃત્યોની અનુક્રમિત સંકલિત શ્રેણી પૂર્ણ થાય; તેથી, જેમની અધિકારક્ષેત્રની અંદર તે પૈકી કોઈ એક કૃત્ય કરવામાં આવ્યું હોય તેવી કોઈપણ અદાલતને તે ગુનાનો વિચારણા કરવાનો અધિકારક્ષેત્ર રહેશે. અદાલતે એવું ધારણ કર્યું હતું: “અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળનો ગુનો અનેક કૃત્યોની અનુક્રમિત સંકલિત શ્રેણી પૂર્ણ થાય ત્યારે જ પૂર્ણ થઈ શકે છે. નીચે જણાવેલ કૃત્યો તે ઉક્ત ગુનાના ઘટકો છે: (૧) ચેક બનાવવો, (૨) ચેક બેંકમાં રજૂ કરવો, (૩) દ્રાહી બેંક દ્વારા ચેક બિનચૂકવેલ પરત કરવો, (૪) ચેકના દ્રાવકને ચેકની રકમની ચૂકવણીની માંગ સાથે લેખિત નોટિસ આપવી, (૫) નોટિસ પ્રાપ્ત થયાના ૧૫ દિવસની અંદર દ્રાવક દ્વારા ચૂકવણી કરવામાં નિષ્ફળતા.

આવશ્યક નથી કે ઉપરોક્ત પાંચેય કૃત્યો એક જ સ્થળે કરવામાં આવ્યા હોય. શક્ય છે કે તે પાંચેયમાંથી દરેક કૃત્ય પાંચ અલગ અલગ સ્થળોએ કરવામાં આવ્યું હોય. પરંતુ ઉપરોક્ત પાંચેયનું સંયોજન સંહિતાની કલમ ૧૩૮ હેઠળના ગુનાની પૂર્ણતા માટે અનિવાર્ય શરત છે. આ સંદર્ભમાં સંહિતાની કલમ ૧૭૮(ડી)નો ઉલ્લેખ ઉપયોગી છે. તે નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે:

"૧૭૮. (એ)–(સી) * * *

(ડી) જ્યાં ગુનો જુદા જુદા સ્થાનિક વિસ્તારોમાં કરવામાં આવેલ અનેક કૃત્યોથી બનેલો હોય, ત્યાં એવા સ્થાનિક વિસ્તારોમાંથી કોઈપણ એક ઉપર અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી અદાલત દ્વારા તેની પૂછપરછ કરી શકાય અથવા તેનો વિચારણ ચલાવી શકાય."

અતઃ તે સ્પષ્ટ થાય છે કે જો પાંચ અલગ અલગ કૃત્યો પાંચ અલગ અલગ સ્થાનિક વિસ્તારોમાં કરવામાં આવ્યા હોય, તો તે પાંચ સ્થાનિક વિસ્તારોમાંથી કોઈ એક વિસ્તારમાં અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી કોઈપણ એક અદાલત અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળના ગુનાના વિચારણાનું સ્થાન બની શકે છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, ફરિયાદી તે અદાલતોમાંથી કોઈપણ એક અદાલત પસંદ કરી શકે છે, જેને તે સ્થાનિક વિસ્તારોમાંથી કોઈ એક સ્થાનિક વિસ્તાર પર અધિકારક્ષેત્ર હોય અને જેની પ્રાદેશિક મર્યાદાઓની અંદર તે પાંચ કૃત્યોમાંથી કોઈ એક કૃત્ય કરવામાં આવ્યું હોય. કારણ કે આ વ્યાપ હવે એટલો વિસ્તૃત અને વ્યાપક બની ગયો છે, તેથી અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળના ગુના સંબંધિત અધિકારક્ષેત્રનો પ્રશ્ન

ઉઠાવવો નિષ્ફળ કસરત સમાન છે.

૨૭. ભાસ્કરણે બે વર્ષ સુધી ક્ષેત્ર પર પ્રભુત્વ જાળવ્યું. ભાસ્કરણના કેસમાં આ અદાલતે અપનાવેલા અભિપ્રાયને પ્રથમ આંચકો ત્રણ ન્યાયાધીશોની પીઠના શ્રી ઈશર એલોય સ્ટીલ્સ લિ. વિ. જયસ્વાલ્સ નેકો લિ. (૨૦૦૧) ૩ એસ.સી.સી. ૬૦૯ ના નિર્ણયથી મળ્યો. તે કેસમાં ઉદ્ભવેલો પ્રશ્ન એ હતો કે ચેકને ભુગતાન માટે રજૂ કરવાની છ મહિનાની મર્યાદા, પેઈના બેંક સમક્ષ રજૂઆત પર લાગુ પડે છે કે ડ્રોઅરના બેંક સમક્ષ રજૂઆત પર. આ દેશમાં વિવિધ વડી અદાલતોએ આ વિષય અંગે પરસ્પર વિરુદ્ધ અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા હતા. આ અદાલતે તે નિર્ણયો વચ્ચેનો મતભેદ એ રીતે નિવાર્યો કે કલમ ૧૩૮ હેઠળ ફરિયાદ પક્ષ ચલાવવા માટે આધાર ઉપલબ્ધ થાય તે માટે ચેક અપમાનિત થાય એ હેતુસર તેને દ્રાવી બેંકમાં રજૂ કરવો આવશ્યક છે. અદાલતે નિરીક્ષણ કર્યું હતું: "આ કલમમાં "એક બેંક" અને "તે બેંક" એવા શબ્દોના ઉપયોગથી વિધાનમંડળની મનશા પ્રગટ થાય છે. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ની જોગવાઈના પ્રાવધાન (એ) માં ઉલ્લેખિત "તે બેંક" નો અર્થ તે દ્રાવી બેંક થાય છે જેના પર ચેક દોરાયેલો છે, અને ચેક વસુલાત માટે જ્યાં જ્યાં રજૂ થાય છે તેવી બધી બેંકો, તેમાં પણ જે પેઈના હિતમાં ચેક જારી કરવામાં આવ્યો છે તે પેઈની બેંકનો સમાવેશ થાય એવો નથી.

તથાપિ, તેનો અર્થ એવો થતો નથી કે ચેક હંમેશા દોરનારની તે જ બેંકમાં રજૂ કરવો પડે, જેના પર ચેક જારી કરવામાં આવ્યો હોય. તથાપિ, અધિનિયમની કલમ ૩, ૭૨ અને ૧૩૮ ના સંયુક્ત વાંચનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જો દોરનારને ફોજદારી રીતે

જવાબદાર ઠેરવવાનો હોય, તો કાયદો એ અનિવાર્ય બનાવે છે કે ચેક તેને જે બેંક પર દોરવામાં આવ્યો હોય તે બેંકમાં જ રજૂ કરવામાં આવે. આવી રજૂઆત અનિવાર્ય રીતે છ મહિનાની અંદર તે બેંકમાં જ કરવી જરૂરી છે, જેના પર ચેક દોરવામાં આવ્યો હોય, ભલે તે વ્યક્તિગત રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા બીજી કોઈ બેંક મારફતે, અર્થાત્, પાવતીધારકની વસૂલાતી બેંક મારફતે રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય."

૨૮. ઈશિર એલોચના મામલે (ઉપરોક્ત) અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્ન સાથે વ્યવહાર કર્યો નહોતો અને ચેકનું દ્રાવી બેંક સમક્ષ રજૂકરણ છ મહિનાની અંદર થવું જોઈએ એમ ઠરાવતી વખતે ભાસ્કરનના નિર્ણયનો અદાલતે ઉલ્લેખ પણ કર્યો નહોતો. પરંતુ તેથી, અમારા મત મુજબ, તે ઉચ્ચારણના આધારભૂત તર્ક પર કોઈ મૂળભૂત અસર પડતી નથી; અને સમકક્ષ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી ખંડપીઠમાંથી આવેલું હોવાથી તે ઉચ્ચારણ અમને બંધનકારક છે. જ્યારે આ તર્કને અદાલતને સંજ્ઞાન લેવા માટેના અધિકારક્ષેત્રના પ્રશ્ન સુધી તર્કસંગત રીતે વિસ્તૃત કરીએ ત્યારે, ચેકનો પાત્રધારક પોતાના જ બેંકમાં ચેક રજૂ કરીને, જ્યાં એવી બેંક આવેલી હોય તે સ્થાનની અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર કેવી રીતે આપી શકે તે મૂલવવું અમને મુશ્કેલ લાગે છે. જો કલમ ૧૩૮ માં ઉલ્લેખિત રજૂકરણનો અર્થ "દ્રાવી બેંક" સમક્ષ રજૂકરણ એવો થાય, તો એ બાબતે કોઈ વિવાદ રહી શકતો નથી કે અનાદર તે બેંક જ્યાં આવેલી હોય તે સ્થળે જ સ્થાનિકીકૃત અને મર્યાદિત રહેશે. પ્રશ્ન એ નથી કે પાત્રધારક પોતાની પસંદગીની કોઈપણ બેંકમાં, કોઈપણ સ્થળે, પોતાનો ચેક જમા કરી શકે કે નહીં. પ્રશ્ન એ છે કે આવા જમા કરાવવાથી પાત્રધારક પોતાની પસંદગીની

અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર આપી શકે કે નહીં. અમારો જવાબ નકારાત્મક છે. પાત્રધારક દ્રાવી બેંક પાસેથી વસૂલાત માટે ચેક કોઈપણ બેંકમાં રજૂ કરી શકે છે અને ખરેખર કરી પણ શકે છે, પરંતુ એવું રજૂ કરણ ત્યારે જ માન્ય ગણાશે જ્યારે દ્રાવી બેંક ચુકવણી માટેનો ચેક જારી થયેલી તારીખથી છ મહિનાની અવધિની અંદર પ્રાપ્ત કરે. ચેકનો અનાદર તે સ્થળે સ્થાનિકીકૃત રહેશે જ્યાં દ્રાવી બેંક આવેલી છે. ચેકનું કોઈપણ સ્થળે રજૂ કરણ, આ બાબતમાં અમને જરાય શંકા નથી, તેવા રજૂ કરણ જેની પ્રાદેશિક સીમાઓમાં થયું હોય તેવી અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર આપી શકતું નથી.

૨૯. ત્યારબાદ હર્મન ઇલેક્ટ્રોનિક્સ (પી) લિ. વિ. નેશનલ પેનાસોનિક ઇન્ડિયા (પી) લિ. (૨૦૦૯) ૧ એસસીસી ૭૨૦ આવ્યો. તે એવો કેસ હતો જેમાં કલમ ૧૩૮ હેઠળની ફરિયાદ દિલ્હી અદાલતમાં માત્ર એટલા માટે દાખલ કરવામાં આવી હતી કે કલમ ૧૩૮ના પરંતુક હેઠળ જારી કરાવવાની આવશ્યક એવી કાયદેસરની નોટિસ દિલ્હીમાંથી જારી કરવામાં આવી હતી. જો ભાસ્કરણનો નિર્ણય યોગ્ય રીતે આપવામાં આવ્યો હોત, તો હર્મને દિલ્હી અદાલત દ્વારા અધિકારક્ષેત્રના ઉપયોગમાં હસ્તક્ષેપ કરવો ન હોત, કારણ કે નોટિસ જારી કરવી ભાસ્કરણના નિર્ણય મુજબ એવા પરિબલોમાંનું એક હતું, જેના કારણે દિલ્હીની અદાલતને ગુનો ધ્યાનમાં લેવા અને કેસ ચલાવવા માટે અધિકાર પ્રાપ્ત થતો હતો. હર્મનમાં એવું કરવામાં આવ્યું નહોતું. હર્મનના કેસમાં આ અદાલતે ત્રણ અલગ પાસાઓ પર ભાર મૂક્યો હતો. પ્રથમ, તેમાં એવું કહેવાયું હતું કે એક તરફ નોટિસ જારી કરવી અને બીજી તરફ તેની

પ્રાપ્તિ થવી, આ બન્ને બાબતોમાં બહુ મોટો ફરક છે. અદાલતે ઘોષણા કરી હતી કે નોટિસ જારી કરવાથી કાર્યવાહીનું કારણ ઊભું થતું નથી, જ્યારે તેની પ્રાપ્તિથી ઊભું થાય છે.

૩૦. બીજું, અદાલતે એવું ઠરાવ્યું કે કલમ ૧૩૮ની મુખ્ય જોગવાઈમાં શું ગુનો ગણાશે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તેની સાથે જોડાયેલું પરંતુક માત્ર એવી કેટલીક વધુ શરતો લાદે છે, જે ગુનાનો સંજ્ઞાન લેવા માટે અવશ્ય પૂર્ણ થવી જોઈએ. નીચેનો અવતરણ આ બન્ને પાસાઓનો ઉલ્લેખ કરે છે:

એવું કહેવું એક બાબત છે કે નોટિસ મોકલવી ફરિયાદ જાળવી રાખવા માટેના ઘટકોમાંની એક છે, પરંતુ એવું કહેવું બીજી બાબત છે કે ચેકનો અનાદર પોતે જ ગુનો બને છે. આરોપીએ નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ ગુનો કર્યો હતો તેવું પોતાનું પ્રકરણ સાબિત કરવા માટે, તે માટે જરૂરી ઘટકો સાબિત કરવાના રહે છે. શું ગુનો ગણાશે તે મુખ્ય જોગવાઈમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જોકે, તેને જોડાયેલ પરંતુક કેટલીક વધારાની શરતો લાદે છે, જેઓ ગુનાનો સંજ્ઞાન લેવાય તે પહેલાં પૂર્ણ થયેલી હોવી આવશ્યક છે. જો નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ સાથે જોડાયેલા પરંતુકના ખંડો (એ), (બી) અને (સી) માં નિર્ધારિત ગુનાની રચના માટેના ઘટકો આરોપીના હિતમાં લાગુ કરવાની મનશા ધરાવતા હોય, તો એ બાબતે કોઈ શંકા રહી શકતી નથી કે નોટિસની પ્રાપ્તિથી અંતે ફરિયાદ દાખલ કરવા માટેનું કારણકાર્ય ઊભું થશે. કારણ કે માત્ર નોટિસની પ્રાપ્તિ પર જ આરોપી પોતાના જોખમે રકમ ચુકવવાનો ઇનકાર કરી શકે છે. તેથી કલમ

૧૩૮ના પરંતુકના ખંડો (બી) અને (સી) ને સાથે વાંચવા જરૂરી છે. નોટિસનું જારીકરણ માત્ર તેનાથી જ કારણકાર્ય ઊભું કરતું નથી, પરંતુ નોટિસનો સંદેશવિનિમય તે ઊભું કરે છે.

૩૧. ત્રીજું, અદાલતે એવું ઠરાવ્યું કે જો ચેકની રજૂઆત અથવા નોટિસ જારી કરવાનું, ધારા ૧૩૮ હેઠળના ગુનાઓનો વિચાર કરવાની અધિકારક્ષેત્ર અદાલતોને સોંપવા માટે યોગ્ય કારણ ગણવામાં આવે, તો તેનાથી ચેક આપનારને સત્તામણી થવાની શક્યતા ઊભી થાય, અને તેથી વ્યવહારના પક્ષકારોના અધિકારો વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થાય. અદાલતે જણાવ્યું:

આજે જે સ્થિતિ છે તેમાં, એક જ ઉધારકર્તા દ્વારા હસ્તાક્ષરિત અનેક ચેકો પોતાના કબજામાં રાખનાર બેંકિંગ સંસ્થા, તે ચેકની વસૂલાત માટે તેને ચાર જુદા જુદા સ્થળોએ રજૂ કરી શકે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ ચાર જુદા જુદા સ્થળોથી નોટિસો પણ પાઠવી શકે છે, જેથી તેને ચાર જુદા જુદા સ્થળોએ ચાર ફરિયાદ કેસ દાખલ કરવાની સગવડ મળે છે, તે હકીકત પ્રત્યે અમે અજાણ રહી શકતા નથી. આથી આરોપીને ગંભીર હેરાનગતિ જ થાય છે. તેથી, આ પ્રકારના મામલામાં ફરિયાદીના અધિકાર અને આરોપીના અધિકાર વચ્ચે, ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની જોગવાઈઓને ધ્યાનમાં રાખી, સમતુલા સ્થાપિત કરવી આવશ્યક છે.

૩૨. ઉપરોક્તના અનુસંધાનમાં, ભાસ્કરણના નિર્ણયનો પ્રભાવ નોંધપાત્ર રીતે ક્ષીણ કરવામાં આવ્યો હતો અને નોટિસ કયા સ્થળેથી જારી કરવામાં આવી હતી તેના આધારે અધિકારક્ષેત્ર નિર્ધારિત કરવાની પીછેહઠમાં રહેલા તર્ક પર પ્રશ્ન

ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. વળી, ચેક રજૂ કરવાનું પણ સંજ્ઞાન લેવા માટે અધિકારક્ષેત્ર સ્વીકારવાનો આધાર ગણવો શંકાસ્પદ માનવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે ફરિયાદી/ચેકના પ્રાસિકર્તાનું એકતરફી કૃત્ય, કોઈ વધુ અથવા આધારરૂપ કારણ વિના, એવી અદાલતને અધિકારક્ષેત્ર આપી શકતું નહોતું કે જેના પ્રાદેશિક મર્યાદામાં ચેક રજૂ થવા સિવાય બીજું કશું જ બન્યું ન હોય.

૩૩. આ તબક્કે તાજેતરના ત્રણ નિર્ણયોની નોંધ લેવી આવશ્યક છે, જેમણે ભાસ્કરનના નિર્ણયનું અનુસરણ કર્યું છે અને તે કેસમાં નિર્ધારિત સિદ્ધાંતને ઇશર એલોય સ્ટીલ્સ અને હર્મન ઇલેક્ટ્રોનિક્સના અનુવર્તી નિર્ણયો સાથે સુસંગત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નિશાંત અગ્રવાલ વિ. કૈલાશ કુમાર શર્મા (૨૦૧૩) ૧૦ એસ.સી.સી. ૭૨ માં, આ સર્વોચ્ચ અદાલત ફરી એકવાર એવા કેસ સાથે સંકળાયેલી હતી જેમાં ફરિયાદ હરિયાણાના ભિવાની સ્થિત અદાલતમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેના પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્રમાં ફરિયાદીએ ચેક વટાવા માટે રજૂ કર્યો હતો, જોકે તે ચેક આસામના ગૌહાટી સ્થિત બેંક ઉપર દોરાયેલો હતો. ભાસ્કરન કેસમાં લેવાયેલા અભિપ્રાય પર આધાર રાખીને, આ સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે ભિવાની અદાલતને આ બાબતનો નિર્ણય કરવા અધિકારક્ષેત્ર હતું. એવું કહેતાં, અદાલતે ઇશર એલોય સ્ટીલ્સ (ઉપરોક્ત) ના ત્રણ-ન્યાયાધીશ પીઠના નિર્ણય તથા હર્મન ઇલેક્ટ્રોનિક્સ કેસ (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણયને ભિન્ન ઠેરવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો જેથી તે ઠરાવી શકાય કે આ નિર્ણયોનો સિદ્ધાંત ભાસ્કરન કેસમાં જણાવાયેલા સિદ્ધાંતને ક્ષીણ કરતો નથી. આ જ પ્રયત્ન આ સર્વોચ્ચ અદાલતે એફ.આઈ.એલ.

ઈન્ડસ્ટ્રીઝ લિમિટેડ વિ. ઇમ્તિયાઝ અહમદ ભટ (૨૦૧૪) ૨ એસ.સી.સી. ૨૬૬ તથા એસ્કોર્ટ્સ લિમિટેડ વિ. રામા મુકર્જી (૨૦૧૪) ૨ એસ.સી.સી. ૨૫૫ માં પણ પુનરાવર્તિત કર્યો હતો, જેમાં પણ ભાસ્કરનનું અનુસરણ કરવામાં આવ્યું હતું અને ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે વાટાઘાટયોગ્ય દસ્તાવેજ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળની ફરિયાદ ભાસ્કરનના કેસમાં ઉદ્દેખિત પાંચમાંથી કોઈપણ એક સ્થળે દાખલ કરી શકાય.

૩૪. ઉપરોક્ત કેસોની સુનાવણી કરનાર ખંડપીઠમાં સમાવેશ પામેલા ન્યાયાધીશગણ પ્રત્યે સર્વોત્તમ આદર સાથે, અમને ભાસ્કરણમાં વ્યક્ત કરાયેલા મતને અનુસરવું અને તેને સ્વીકારવું મુશ્કેલ જણાયું છે. તેના કારણો શોધવા જેટલા દૂર નથી અને તે તરત જ દર્શાવી શકાય છે.

૩૫. કલમ ૧૩૮ એક દંડાત્મક જોગવાઈ છે, જે બે વર્ષ સુધીની કેદ અને ચેકની રકમના બમણા સુધીનો દંડ નિર્ધારિત કરે છે. તેથી તેની કડક રીતે વ્યાખ્યા કરવી આવશ્યક છે, કારણ કે વ્યાખ્યાના સ્વીકારાયેલ નિયમોમાંનો એક એવો છે કે દંડાત્મક કાયદામાં અદાલતો સામાન્ય રીતે કોઈ વાક્યાંશનો જે સ્વાભાવિક અર્થ થાય છે તેનાથી વિશાળ અર્થ આપતાં સંકોચ અનુભવશે. કલમ ૧૩૮ બે ભાગોમાં વહેંચાયેલી છે. જોગવાઈના અમલી ભાગથી નિર્વિવાદ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે કેદ અને/અથવા દંડથી દંડનીય બનતો ગુનો એવો છે કે દોરનાર દ્વારા બેંકમાં જાળવવામાં આવેલા ખાતામાં દેવું અથવા અન્ય જવાબદારીની પૂર્ણ અથવા આંશિક ચુકવણી માટે આપવામાં આવેલ ચેક ખાતામાં પૂરતા નાણાં ન હોવા વગેરે કારણો

અનાદરિત થાય. જોગવાઈમાં વપરાયેલી ભાષા નિર્વિવાદ છે અને ગુનાના ઘટકો સ્પષ્ટપણે જાણી શકાય તેવા છે, અર્થાત્ (એ) ચેક આરોપી દ્વારા તેની પાસે બેંક સાથે જાળવવામાં આવેલા ખાતા ઉપર દોરવામાં આવેલો હોય. (બી) ચેકની રકમ દેવું અથવા જવાબદારીની ચૂકવણી માટે હોય અને (સી) ચેક પૂરતા નાણાં ન હોવા કારણે અથવા બેંક સાથે કરવામાં આવેલી વ્યવસ્થાથી વધુ રકમ હોવાને કારણે બિનચૂકવાયેલો પરત કરવામાં આવ્યો હોય. જોગવાઈના બીજા ભાગરૂપ ઉપબંધ ન હોત, તો અમલી જોગવાઈની સીમાઓમાં આવતો કોઈપણ અનાદર વધુ વિલંબ વિના દંડનીય બનત. જોકે, ઉપબંધ જોગવાઈના અમલી ભાગની સામાન્યતામાં અપવાદ ઊભો કરે છે, કારણ કે તે એવી બે કાર્યવાહી નિર્ધારિત કરે છે, જે ફરિયાદી ચેકધારકે કરવી આવશ્યક છે, ત્યારબાદ જ દોરનારની નિષ્ફળતા પૂર્વવર્તીને ફરિયાદ દાખલ કરવા માટે હક-કારણ આપે છે અને સક્ષમ અદાલતને ગુનાનો સંજ્ઞાન લેવા સક્ષમ બનાવે છે. આ કાર્યવાહી ગુનાના તે ઘટકોથી ભિન્ન છે, જે અમલી જોગવાઈ સર્જે છે અને દંડનીય બનાવે છે. તેનાથી અનુસરે છે કે કલમ ૧૩૮ના પરિધિમાં આવતો ગુનો ચેકના અનાદર થતા જ પૂર્ણ થઈ જાય છે, પરંતુ ઉપબંધની કલમ (સી) સાથે કલમ ૧૪૨ને વાંચતાં, ફરિયાદીને ફરિયાદ દાખલ કરવા માટે હક-કારણ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી કોઈપણ અદાલત દ્વારા તેનું સંજ્ઞાન લેવો પ્રતિબંધિત છે; કલમ ૧૪૨ આ મુજબ છે:

"કલમ ૧૪૨: ગુનાઓની નોંધ લેવી. -ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા, ૧૯૭૩ (૧૯૭૪નું ૨) માં સમાયેલ કોઈપણ બાબત હોવા છતાં-

(એ) કલમ ૧૩૮ હેઠળ દંડનીય કોઈપણ ગુનાનો અદાલત દ્વારા સંજ્ઞાન લેવામાં આવશે નહીં, સિવાય કે ચેકના પેચી દ્વારા અથવા, જે પ્રકરણ હોય તે મુજબ, ચેકના હોલ્ડર ઇન ડ્યૂ કોર્સ દ્વારા લેખિત રૂપે કરવામાં આવેલી ફરિયાદ પર;

(બી) આવી ફરિયાદ કલમ ૧૩૮ની જોગવાઈમાં ખંડ (સી) હેઠળ વાદહક ઊભો થાય તે તારીખથી એક મહિનાની અંદર કરવામાં આવે: [પરંતુ એ શરતે કે, નિર્ધારિત અવધિ બાદ પણ અદાલત ફરિયાદનો સંજ્ઞાન લઈ શકે છે, જો ફરિયાદી અદાલતને સંતોષ આપે કે તે આવી અવધિમાં ફરિયાદ ન કરવા માટે તેની પાસે પૂરતું કારણ હતું.]

(સી) મહાનગર મેજિસ્ટ્રેટ અથવા પ્રથમ વર્ગના ન્યાયિક મેજિસ્ટ્રેટથી નીચલી કોઈપણ અદાલત કલમ ૧૩૮ હેઠળ દંડનીય કોઈપણ ગુનાનો વિચારણા કરશે નહીં."

૩૬. ઉપરોક્ત ઉપખંડ (બી) માં ઉલ્લેખિત 'કારણકાર્ય' ની રચના નીચેની પરિસ્થિતિઓથી થશે: ફરિયાદીએ ચેકની જારી થયાની તારીખથી છ મહિનાની અવધિની અંદર ચૂકવણી માટે ચેક રજૂ કર્યો હોય. ફરિયાદીએ બેન્ક પાસેથી અનાદર અંગેની માહિતી પ્રાપ્ત થયાના ત્રીસ દિવસની અંદર લેખિત નોટિસ આપીને ડ્રોઅર પાસેથી ચેકની રકમની ચૂકવણી માંગેલી હોય. ડ્રોઅરે નોટિસ પ્રાપ્ત થયાના પંદર દિવસની અંદર ચેકની રકમ ચૂકવવામાં નિષ્ફળ ગયો હોય.

૩૭. આથી, આ જોગવાઈના આધારભૂત માળખાની યોગ્ય સમજથી નિર્વિવાદ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે કે ચેકના અનાદર થતાં જ ગુનો પૂર્ણ થઈ જાય છે, પરંતુ એવા ગુનાને

લગતી ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહી માટેનો કારણકાર્યનો હક ફરિયાદીને પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી તે ગુનાની અભિયોજન કાર્યવાહી મુલતવી રાખવામાં આવે છે. તે અર્થમાં, ઉપબંધ માત્ર એટલું જ કરે છે કે ચુકવણી માટે નિર્ધારિત વૈધાનિક અવધિની અંદર રકમ ચૂકવવામાં આરોપી નિષ્ફળ જાય ત્યાં સુધી ગુનેગાર વિરુદ્ધની વાસ્તવિક અભિયોજન કાર્યવાહી આગળ ધપાવવામાં આવતી નથી. અમારી દૃષ્ટિએ, આવું કેમ કરવામાં આવ્યું તેના માટે ચુકિતસંગત કારણ છે. સંસદે પોતાના વિવેકથી એવું ન્યાયસંગત અને યોગ્ય માન્યું કે અનાદર થયેલા ચેકના દોરનારને, ચેકના અનાદર થતાં જ ગુનો પૂર્ણ થઈ ગયો હોવા છતાં, તેની વિરુદ્ધ અભિયોજનની મંજૂરી આપવા પહેલાં રકમ ચૂકવી દેવાની તક આપવી જોઈએ. કાયદાએ તે હદ સુધી છૂટછાટ આપી છે અને એવી યોજના નિર્ધારિત કરી છે જેના મુજબ, અનાદરની જાણ દોરનારને કરાય પછી, જો તે નિર્ધારિત સમયમાં ચુકવણી કરીને પોતાની ભૂલનું પરિમારજન કરે, તો અનાદરથી અનિવાર્ય રીતે દંડાત્મક પરિણામ આવે જ એવું નથી. નિર્ધારિત અવધિની અંદર ચેકની રકમની ચુકવણી આવા પ્રકરણોમાં “ગુનો કર્યો હોવાનું માનવામાં આવશે” એવા શબ્દોના ઉપયોગમાં અંતર્નિહિત કાનૂની કલ્પનાના આધારે કલમ ૧૩૮ અનાદરને જે ગુનાહિત સ્વરૂપ અર્પે છે, તે તત્વને શમાવી દેશે. આવી ચુકવણી કરવાથી દોરનાર અનાદરના દંડાત્મક પરિણામોથી મુક્ત ગણાશે. આ યોજના નિગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ માટે વિશિષ્ટ હોઈ શકે, પરંતુ દોરનારની તરફથી કોઈપણ ગુનાહિત મનશા ન હોવા છતાં પણ જ્યાં ચેકનો અનાદર થાય તેવી પરિસ્થિતિઓ માટે આવી જોગવાઈ કરતું વિધાન કરવા

સંસદ સક્ષમ છે, તેમાં શંકાને લગભગ કોઈ અવકાશ નથી.

૩૮. આ રીતે, કલમ ૧૩૮ની યોજના માત્ર પ્રામાણિક દ્રાવનારને જ રક્ષણ આપતી નથી, પરંતુ અપ્રામાણિક વ્યક્તિઓને પણ પોતાની ભૂલ સુધારવાની અને ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહીમાંથી બચી જવાની તક આપે છે. તેથી, આ દૃષ્ટિએ, આ જોગવાઈનું પાલન કરવું ફરજિયાત આવશ્યકતા છે. (જુઓ સી.સી. અલાવી હાજી વિ. પાલાપેટ્ટી મુહંમદ અને અન્ય (૨૦૦૭) ૬ એસ.સી.સી. ૫૫૫).

૩૯. હરમનએ તે દૃષ્ટિકોણમાં યોગ્ય રીતે માન્યું હતું કે “કયો કૃત્ય ગુનો બને તે મુખ્ય જોગવાઈમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તેની સાથે જોડાયેલ ઉપબંધ કેટલીક વધુ શરતો લાદે છે, જે ગુનાનો સંજ્ઞાન લઈ શકાય તે પહેલાં પૂર્ણ થવી આવશ્યક છે.” જો સંસદનો આશય એવો હોત કે ઉપબંધમાં નિર્ધારિત શરતો પણ ગુનાના ઘટક તત્વો ગણાય, તો જોગવાઈનો પાઠ ભિન્ન હોત. ત્યારે તેમાં વિશેષરૂપે આ શબ્દો ઉમેરવામાં આવ્યા હોત કે “અને દોરનારએ, રકમની ચુકવણીની માંગ કરતી નોટિસ પ્રાપ્ત થયા છતાં, આવી લેખિત માંગની નોટિસની તારીખથી પંદર દિવસની અવધિમાં તે રકમ ચૂકવવામાં નિષ્ફળ ગયો છે.” પરંતુ, કલમ ૧૩૮ ની અમલકારક જોગવાઈ આ રીતે લખાયેલી નથી. વિધાનમંડળે, આ સ્પષ્ટ છે, કયો કૃત્ય ગુનો બને છે અને કઈ બાબત ફરિયાદીને સંજ્ઞાન લેવા સક્ષમ અદાલતમાં ફરિયાદ દાખલ કરવાનો દાવાનો હક આપે છે, તે બંને વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ રાખ્યો છે. ઉપબંધ સામાન્ય નિયમનો અપવાદ છે, તે સુસ્થાપિત સિદ્ધાંત છે. ઉપબંધ કોઈ અધિનિયમમાં તેમાં સમાવાયેલ બાબતને મર્યાદિત કરવા અથવા તેમાં અપવાદ ઊભો કરવા માટે

ઉમેરવામાં આવે છે. તે પોતે સ્વતંત્ર રીતે કોઈ સામાન્ય નિયમ જાહેર કરતું નથી. તે માત્ર મુખ્ય અધિનિયમની સામાન્ય વ્યાપકતાને મર્યાદિત કરે છે; એવો ભાગ, જે ઉપબંધ ન હોત તો મુખ્ય અધિનિયમના ક્ષેત્રમાં આવતો.

૪૦. પી. રામનાથ અચ્ચર, લૉ લેક્સિકન, રમી આવૃત્તિ, વાધવા એન્ડ કંપનીના પૃષ્ઠ ૧૫૫૨ પર 'પરંતુ' ની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપવામાં આવી છે:

"પ્રોવિઝો" શબ્દનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે દસ્તાવેજો અને અન્ય લેખિત સાધનોમાં સમાવેશ થયેલ એવી કલમ દર્શાવવા માટે વારંવાર થાય છે, જેના પ્રારંભિક શબ્દો "પૂરું પાડવામાં આવે છે કે" એવા હોય છે. અને જેમાં એવી શરત અથવા નિયમનો સમાવેશ થાય છે કે જેના પાલન અથવા અપાલન પર, પરિસ્થિતિ મુજબ, પૂર્વવર્તી કલમ અથવા દસ્તાવેજનો પ્રભાવ નિર્ભર રહે છે.

કોઈ કાનૂની અથવા ઔપચારિક દસ્તાવેજમાં ઉમેરાયેલ એવી કલમ, જેમાં કોઈ શરત, નિબંધન, અપવાદ અથવા મર્યાદા નિર્ધારિત કરવામાં આવે છે અથવા જેના પાલન પર તે દસ્તાવેજની કાર્યક્ષમતા અથવા માન્યતા આધારિત હોય છે [કલમ ૧૦૫, ઈન્ડિયન એવિડન્સ એક્ટ].

સામાન્ય રીતે, એક ઉપબંધનો હેતુ અધિનિયમક કલમને મર્યાદિત કરવાનો હોય છે અને તેમાં એવી કોઈ બાબતને અપવાદરૂપ રાખવાનો હોય છે જે અન્યથા તેના વ્યાપમાં આવતી હોત, અથવા અમુક હદ સુધી અધિનિયમક કલમમાં ફેરફાર કરવાનો હોય છે..."

૪૧. "કેઈઝ ઓન સ્ટેચ્યુટ લો", ૭મી આવૃત્તિ, સ્વીટ એન્ડ મેક્સવેલના પાનું ૨૨૦

માંથી ઉદ્ધૃત કરીએ તો: "જો અધિનિયમનો મુખ્ય હેતુ સેવિંગ કલમ અથવા અપવાદની મર્યાદા હેઠળ સિદ્ધ થઈ શકે અને ટકી શકે, તો અસંગતિના કારણે તેને અમાન્ય માનવું નહિ."

૪૨. આ વિષય પરના પ્રારંભિક ચુકાદાઓમાંનો એક, કેદારનાથ જ્યુટ મેન્યુફેક્ચરિંગ કો. વિ. કમર્શિયલ ટેક્સ ઓફિસર, કલકત્તા અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૬૬ એસ.સી. ૧૨ માં ત્રણ ન્યાયાધીશોની પીઠનો નિર્ણય છે. તે કેસમાં અદાલત કરમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે એક શરત લાદતી પરંતુકની અસરનું પરિક્ષણ કરી રહી હતી અને એમ અવલોકન કર્યું હતું:

... મુખ્ય જોગવાઈ મુક્તિ આપે છે અને પરંતુક મુખ્ય જોગવાઈને મર્યાદિત કરે છે. વાસ્તવમાં, પરંતુક એવું કહે છે કે ઉપ-ખંડ (૨) ની શરતો હેઠળ આવતો વેચનાર વેપારીના ટર્નઓવરનો ભાગ, નિર્ધારિત નમૂનામાં ઘોષણાપત્ર રજૂ કરવામાં આવે તે શરતે, મુક્ત કરવામાં આવશે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, વેપારી નિર્ધારિત નમૂનામાં ઘોષણાપત્ર રજૂ ન કરે ત્યાં સુધી તેને આ મુક્તિ મળી શકતી નથી. આ સુસ્થાપિત છે કે "સામાન્ય વ્યાખ્યાના નિયમો અનુસાર, અપવાદરૂપ અથવા મર્યાદાકારક પરંતુકનો પ્રભાવ એ હોય છે કે તે અધિનિયમની પૂર્વવર્તી જોગવાઈના ભાગમાંથી કંઈક બાબતને બહાર રાખે છે, અથવા તેમાં ઘડવામાં આવેલી કોઈ બાબતને મર્યાદિત કરે છે, જે પરંતુક ન હોત તો તેની અંદર આવતી" : જુઓ "કેઈઝ ઓન સ્ટેટ્યૂટ લો", ૬ મી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૧૭.

૪૩. વધુમાં, આ અદાલતની ચાર-ન્યાયાધીશોની પીઠનો દ્વારકા પ્રસાદ વિ. દ્વારકા

દાસ સરાફ (૧૯૭૬) ૧ એસ.સી.સી. ૧૨૮ નો નિર્ણય પણ પ્રસ્તુત છે, જેમાં આ અદાલત એ તપાસી રહી હતી કે પ્રોજેક્ટરો અને અન્ય ફિટિંગ્સથી સજ્જ અને મનોરંજનગૃહ તરીકે શરૂ કરવા માટે તૈયાર એવા સિનેમા થિયેટરનો સમાવેશ ઉત્તર પ્રદેશ (અસ્થાયી) ભાડા અને હકાલપટ્ટી નિયંત્રણ અધિનિયમ, ૧૯૪૭ ની કલમ ૨(૧)(ડી) માં વ્યાખ્યાયિત 'રહેઠાણ'ની વ્યાખ્યામાં થાય છે કે નહીં. તે ઉપબંધમાં કારખાનાંઓ અને મકાનમાં ચાલતા વ્યવસાય માટે અમુક અપવાદની જોગવાઈ હતી. એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે ક્યારેક મસુદા તૈયાર કરનારાઓ માત્ર અતિસાવચેતીના ભાગરૂપે શંકાઓ દૂર કરવા માટે ઉપબંધ ઉમેરે છે અને આ રહેઠાણમાં આ સિનેમા હોલનો સમાવેશ થશે: "૧૮. ઉપબંધને અધિનિયમિત કલમના વિષયવસ્તુ સુધી મર્યાદિત રાખવો જોઈએ. અર્થઘટનનો સ્થિર નિયમ એવો છે કે ઉપબંધને પ્રથમદ્રષ્ટ્યા તે મુખ્ય બાબત સાથે વાંચવો અને વિચારવો જોઈએ, જેના માટે તે ઉપબંધ છે. તે અલગ કે સ્વતંત્ર અધિનિયમિત જોગવાઈ નથી. 'શબ્દો મુખ્ય અધિનિયમિત શબ્દો પર આધારિત હોય છે, જેઓ સાથે તેઓ ઉપબંધ તરીકે જોડાયેલા હોય છે. તેમને તેમના સંદર્ભથી વિરિછન્ન રીતે વાંચી શકાય નહીં' ૧૯૧૨ એ.સી. ૫૪૪. જો અર્થઘટનનો નિયમ એવો હોય કે પ્રથમદ્રષ્ટ્યા ઉપબંધની કામગીરી અધિનિયમિત કલમના વિષયવસ્તુ સુધી મર્યાદિત હોવી જોઈએ, તો અમે લીધેલો અભિગમ યોગ્ય છે. ઉપબંધથી કૂલાવેલી અધિનિયમિત કલમને વિસ્તૃત કરવું, અર્થઘટનના તે મૂળભૂત નિયમના વિરુદ્ધ જાય છે કે ઉપબંધને તે મુખ્ય બાબતના સંબંધમાં જ વિચારવો જોઈએ, જેના માટે તે ઉપબંધરૂપે ઊભો છે.

સામાન્ય રીતે ઉપબંધ માત્ર ઉપબંધ જ હોય છે, જોકે સુવર્ણ નિયમ એવો છે કે સમગ્ર કલમને, ઉપબંધ સહિત, એવી રીતે વાંચવી જોઈએ કે તેઓ પરસ્પર એકબીજા પર પ્રકાશ પાડે અને સુસંગત અર્થઘટનનું પરિણામ આપે.

યોગ્ય માર્ગ એ છે કે અર્થઘટનનો વ્યાપક સામાન્ય નિયમ લાગુ કરવામાં આવે, જે એવો છે કે કલમ અથવા અધિનિયમના પ્રાવધાનનું સમગ્રરૂપે અર્થઘટન કરવું જોઈએ, અને જરૂર પડે તો તેનો દરેક ભાગ બાકીના ભાગો પર પ્રકાશ પાડે છે.

નિઃસંદેહ સાચો સિદ્ધાંત એ છે કે, કાયદાની ઘડતરની જોગવાઈ, બચાવ જોગવાઈ અને પરંતુકને એકસાથે ધ્યાનમાં લઈ અને તેમનું સંયુક્ત અર્થઘટન કરીને કાયદાનો યથાર્થ અર્થઘટન અને અર્થ જ પ્રબળ માનવાનો રહે છે. (મેક્સવેલ ઓન ઇન્ટરપ્રિટેશન ઓફ સ્ટેટ્યુટ્સ, ૧૦મી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૬૨)

(ભાર મૂકાશેલ)

૪૪. શ્રીનિવાસ જનરલ ટ્રેડર્સ અને અન્ય વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૮૩) ૪ એસ.સી.સી. ૩૫૩ માં, આ અદાલતની અન્ય ત્રણ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠે આંધ્ર પ્રદેશ (કૃષિ ઉત્પાદન અને પશુધન) બજાર નિયમો, ૧૯૬૯ ના નિયમ ૭૪(૧)નું અર્થઘટન કરતાં પ્રાવધાની ભૂમિકાની તપાસ કરી હતી.

પરંતુકનું સામાન્ય કાર્ય મુખ્ય અધિનિયામક ભાગમાંથી કોઈ બાબતને અપવાદરૂપે બહાર કાઢવાનું અથવા તેમાં ઘડવામાં આવેલી એવી કોઈ બાબતને મર્યાદિત કરવાની હોય છે, જે પરંતુક ન હોત તો અધિનિયમના વ્યાપમાં આવતી. નિયમ ૭૪(૧)ના પરંતુકનો ઉમેરો મર્યાદા મૂકવા અથવા અપવાદ ઊભો કરવા માટે કરવામાં આવ્યો છે.

૪૫. ત્રિભોવનદાસ હરિભાઈ તંબોલી વિ. ગુજરાત રેવન્યુ ટ્રિબ્યુનલ અને અન્ય, (૧૯૯૧) ૩ એસ.સી.સી. ૪૪૨ માં પણ સંદર્ભ લઈ શકાય, જેમાં આ અદાલતે સ્પષ્ટપણે ઠરાવ્યું હતું કે જ્યારે મુખ્ય અધિનિયમની ભાષા સ્પષ્ટ હોય, ત્યારે પરંતુકનો મુખ્ય કલમના અર્થઘટન પર કોઈ અસર થઈ શકે નહીં.

૭. અર્થઘટનનો એક મૂળભૂત નિયમ એવો છે કે કોઈ અધિનિયમની વિશિષ્ટ જોગવાઈ સાથે જોડાયેલો ઉપબંધ માત્ર તે જ ક્ષેત્રને આવરી લે છે, જે મુખ્ય જોગવાઈ દ્વારા આવરી લેવાયેલું હોય છે. તે જે મુખ્ય જોગવાઈ માટે ઉપબંધરૂપે ઘડવામાં આવ્યો હોય છે, તેના માટે અપવાદ ઉભો કરે છે અને અન્ય કોઈ માટે નહીં. ઉપબંધનું યોગ્ય કાર્ય એવું છે કે તે એવા કેસને અપવાદરૂપે અલગ પાડે અને તેનો નિરાકરણ કરે, જે અન્યથા મુખ્ય અધિનિયમની સામાન્ય ભાષાની અંદર આવી જાય; અને તેનો પ્રભાવ તેને તેવા કેસ સુધી મર્યાદિત કરવાનો હોય છે. જ્યાં મુખ્ય અધિનિયમની ભાષા સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ હોય, ત્યાં ઉપબંધનો મુખ્ય અધિનિયમના અર્થઘટન પર એવો કોઈ પ્રતિકૂલ અસરકારક પ્રભાવ થઈ શકતો નથી કે જેથી તેની સ્પષ્ટ શબ્દરચનાની અંદર જે નિર્વિવાદપણે આવે છે તેને અનુમાનના આધારે બહાર રાખી શકાય. તેથી, ઉપબંધનો વ્યાપ મુખ્ય અધિનિયમમાંથી એક અપવાદ અલગ પાડવાનો છે અને તે એવી બાબતને બહાર રાખે છે, જે અન્યથા નિયમની અંદર આવતી. તેને એ જ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત રહેવું પડે છે અને જો મુખ્ય અધિનિયમની ભાષા સ્પષ્ટ હોય, તો ઉપબંધને મુખ્ય અધિનિયમથી અલગ કરીને વાંચી શકાય નહીં, તેમજ અધિનિયમ સ્પષ્ટપણે જે કહે છે તેને અનુમાનના આધારે

રદબાતલ કરવા માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકાય નહીં, ન તો મુખ્ય અધિનિયમના વાસ્તવિક હેતુને નિષ્ફળ બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ થઈ શકે, સિવાય કે ઉપબંધના શબ્દો એવા હોય કે તે તેનો અનિવાર્ય પ્રભાવ બને.

(ભારપૂર્વક દર્શાવેલ)

૪૬. હરિયાણા સર્વિસ ઓફ એન્જિનિયરિસ નિયમો, ૧૯૬૦ ની જોગવાઈનું અર્થઘટન કરતી વખતે, એ.એન. સહગલ અને અન્ય વિ. રાજે રામ શ્યોરામ અને અન્ય ૧૯૯૨ સપ્લી. (૧) એસ.સી.સી. ૩૦૪ માં પણ આવું જ તર્ક અપનાવવામાં આવ્યું હતું, જેમાં અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે નિયમ ૫(૨)(એ) ના પરંતુકનો ઉપયોગ ૫૦% ક્વોટાથી વધુ નિમણૂક પામેલા દરેક બઢતીપ્રાપ્ત કર્મચારીને નિયમિત નિમણૂકનો લાભ આપવા માટે કરી શકાય નહીં. આ અદાલતે મુખ્ય જોગવાઈ અને પરંતુકને સુસંગત રીતે વાંચ્યા હતા અને નિયમને અમલમાં મૂક્યો હતો.

૪૭. કેરળ સ્ટેટ હાઉસિંગ બોર્ડ અને અન્ય વિ. રામપ્રિયા હોટેલ્સ (પી) લિ. અને અન્ય ૧૯૯૪ (૫) એસ.સી.સી. ૬૭૨ માં આ અદાલત એ પ્રશ્નની તપાસ કરી રહી હતી કે કેરળ ભૂમિ અધિગ્રહણ અધિનિયમ, ૧૯૬૧ હેઠળની કલમ ૧૬(૧) ની પરંતુકમાં કલ્પાયેલ ૪ વર્ષનો સમયગાળો કરાર અમલમાં મુકાયો તે તારીખથી ગણવો કે કરાર અમલમાં મુકાયા પછી અધિનિયમની કલમ ૩(૧) હેઠળની જાહેરનામાની પ્રકાશન તારીખથી ગણવો. ત્રિભોવનદાસ હરિભાઈ તંબોલી (ઉપરોક્ત) અને એ.એન. સહગલ (ઉપરોક્ત) પર આધાર રાખ્યા પછી આ અદાલતે ઠરાવ્યું કે પરંતુકનું કલમ સાથે સુસંગત રીતે વાંચન કરવું જોઈએ. આ

ચુકાદામાં અનુસરાયેલા ત્રિભોવનદાસ (ઉપરોક્ત) ને ઉદ્ધૃત કરીએ તો:

ત્રિભોવનદાસ હરિભાઈ તંબોલી વિ. ગુજરાત રેવન્યુ ટ્રિબ્યુનલ માં આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું કે પરંતુકનું યોગ્ય કાર્ય એવું છે કે તે એવા મામલાને અપવાદરૂપે અલગ પાડે અને તેનો નિવેડો કરે, જે અન્યથા મુખ્ય અધિનિયમની સામાન્ય ભાષાની અંદર આવતો હોત, અને તેનો પ્રભાવ તે જ મામલા સુધી મર્યાદિત રહેવાનો છે. જ્યાં મુખ્ય અધિનિયમની ભાષા સ્પષ્ટ અને નિર્વિવાદ હોય, ત્યાં પરંતુક મુખ્ય અધિનિયમના અર્થઘટન પર એવો કોઈ પ્રત્યાઘાત પેદા કરી શકતો નથી કે જેના દ્વારા, અંગીકારિત અર્થ દ્વારા, જે બાબત તેના સ્પષ્ટ શબ્દપ્રયોગની અંદર નિઃસંદેહ આવે છે તેને બહાર કઢાય. તેથી, પરંતુકનો વ્યાપ મુખ્ય અધિનિયમમાં એક અપવાદ રચવાનો છે અને તે એવી કોઈ બાબતને બહાર રાખે છે, જે અન્યથા નિયમની અંદર આવતી હોત. તેને તે જ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત રહેવું પડે અને જો મુખ્ય અધિનિયમની ભાષા સ્પષ્ટ હોય, તો પરંતુકને મુખ્ય અધિનિયમથી અલગ પાડીને વાંચી શકાય નહીં, તેમજ અધિનિયમ સ્પષ્ટપણે જે કહે છે તેને અંગીકારિત અર્થ દ્વારા રદબાતલ કરવા માટે તેનો ઉપયોગ થઈ શકે નહીં, કે મુખ્ય અધિનિયમના વાસ્તવિક હેતુને નિષ્ફળ પણ બનાવી શકાય નહીં, સિવાય કે પરંતુકના શબ્દો એવા હોય કે એવો પરિણામ તેનો આવશ્યક પ્રભાવ બને. તે મામલે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે બોમ્બે ટેનન્સી એન્ડ એગ્રીકલ્ચરલ અધિનિયમની કલમ ૮૮ ની જોગવાઈઓને અનુરૂપ રીતે પરંતુકનું વાંચન કરતા, મુખ્ય જોગવાઈનો હેતુ જાળવી રાખવામાં આવ્યો હતો.

(ભાર મૂકવામાં આવ્યો)

૪૮. કુશ સહગલ અને અન્ય વિ. એમ.સી. મિટર અને અન્ય (૨૦૦૦) ૪ એસ.સી.સી. ૫૨૬ માં એક મહિલા માલિકાએ ભાડૂતને ખાલી કરાવા માટે આ આધારે અરજી કરી હતી કે તેણીને તે સ્થળ વ્યાવસાયિક હેતુઓ માટે જોઈએ હતું, જે ઉત્તર પ્રદેશ શહેરી ઇમારતો (ભાડે આપવાનું, ભાડું અને બેઠખલીનું નિયંત્રણ) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ ની કલમ ૨૧(૨) ની જોગવાઈ મુજબ અનુમતિપાત્ર ન હતું. અદાલતે ઉક્ત પરંતુકની ભૂમિકા અને આશયની તપાસ કરી અને આ રીતે અવલોકન કર્યું :

અમે આ કારણે એવું કહીએ છીએ કે પરંતુકનું સામાન્ય કાર્ય અધિનિયમના પ્રાવધાનમાંથી કોઈ બાબતને અપવાદરૂપે બહાર રાખવાનું અથવા તેમાં કરાયેલા કોઈ પ્રાવધાનને એવી રીતે મર્યાદિત કરવાનું હોય છે કે જે પરંતુક ન હોત તો તે બાબત અધિનિયમના વ્યાપમાં આવતી. (જુઓ : કેદારનાથ જ્યુટ મેન્યુફેક્ચરિંગ કો. લિ. વિ. કમર્શિયલ ટેક્સ ઓફિસ [૧૯૬૫]૩એસસીઆર૬૨૬). કારણ કે સ્વાભાવિક અનુમાન એ છે કે પરંતુક ન હોત તો કલમનો પ્રાવધાનક ભાગ પરંતુકના વિષયને આવરી લેતો, તેથી પ્રાવધાનક ભાગને એવી વ્યાખ્યા આપવી જોઈએ કે પરંતુક દ્વારા કાઢવામાં આવેલા અપવાદો આવશ્યક બને અને એવી વ્યાખ્યા, જે આવા અપવાદોને અનાવશ્યક અને નિર્થક બનાવે, તેને ટાળવી જોઈએ (જુઓ: જસ્ટિસ જી. પી. સિંહનું "પ્રિન્સિપલ્સ ઓફ સ્ટેચ્યુટરી ઇન્ટરપ્રિટેશન" સાતમી આવૃત્તિ ૧૯૯૯, પૃષ્ઠ-૧૬૩). આ સિદ્ધાંત પ્રિવી કાઉન્સિલના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ધ પ્રોવિન્સ ઓફ બોમ્બે વિ. હોર્મસજી મણેકજી (એ.આઈ.આર. ૧૯૪૭ પી.સી. ૨૦૦) ના

નિર્ણયમાંથી તેમજ આ અદાલતના દુર્ગા દત્ત શર્મા વિ. નવરત્ના ફાર્માસ્યુટિકલ લેબોરેટરીઝ (એ.આઈ.આર. ૧૯૬૫ એસ.સી. ૯૮૦) ના નિર્ણયમાંથી નિષ્કર્ષિત કરવામાં આવ્યો છે.

૪૯. આ જ અસર ધરાવતા આ અદાલતના નિર્ણયો અલી એમ.કે. અને અન્ય વિ. કેરળ રાજ્ય અને અન્ય (૨૦૦૩) ૧૧ એસ.સી.સી. ૬૩૨, નગર પાલિકા (ઉપરોક્ત) તેમજ સ્ટીલ ઓથોરિટી ઓફ ઇન્ડિયા લિમિટેડ વિ. એસ.યુ.ટી.એન.આઈ. સંગમ અને અન્ય (૨૦૦૯) ૧૬ એસ.સી.સી. ૧ માં આપવામાં આવ્યા છે.

૫૦. ઉપસંહારમાં, અમે મેક્સવેલ, "સ્ટેટ્યુટ્સનું અર્થઘટન" આવૃત્તિ ૧૨, ૧૯૬૯, પૃષ્ઠ ૧૮૯-૧૯૦, નો ઉલ્લેખ કરી શકીએ છીએ, જેમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે એક સામાન્ય નિષ્કર્ષ અને પ્રચલિત પદ્ધતિ છે કે "આ સામાન્ય નિયમ લાગુ કરીને અસંગતતાઓ ટાળી શકાય છે કે ઉપબંધના શબ્દોને "તેમના કડક શબ્દશઃ અર્થમાં સંપૂર્ણપણે" લેવાના નથી" [આર વિ. ડિમ્બડિન (૧૯૧૦)] પરંતુ ઉપબંધ "આવશ્યકતાવશ ... તેની ક્રિયા તે જે કલમને વિશેષિત કરે છે તેના વ્યાપ સુધી મર્યાદિત હોય છે" [લોયડ્સ એન્ડ સ્કોટિશ ફાઇનાન્સ લિ. વિ. મોડર્ન કાર્સ એન્ડ કાનાવાન્સ (કિંગ્સ્ટન) લિ. (૧૯૬૬)]. અને, જ્યાં સુધી તે કલમ પોતે સંબંધિત છે, ઉપબંધને સીમિત અર્થઘટન આપવામાં આવે છે: જ્યાં કલમ સત્તાઓ પ્રદાન કરે છે, ત્યાં "ઉપબંધના પાલનથી જેટલું આવશ્યક બને છે તેનાથી વધુ હદ સુધી તે સત્તાઓમાં કપાત આવે એવો અસર તેને આપવો ઉપબંધની સામાન્ય ક્રિયાવિધિ

વિરુદ્ધ ગણાય." [રી ટાબ્રિસ્કી વિ. બોર્ડ ઓફ ટ્રેડ (૧૯૪૭)]"

૫૧. ભાસ્કરણ, અમારી દૃષ્ટિએ, પરંતુકને ગુનાના ઘટકો નિર્ધારિત કરનાર તરીકે વાંચે છે, જ્યારે યોગ્ય દૃષ્ટિ એ છે કે સક્ષમ અદાલત તે બાબતે સંજ્ઞાન લઈ શકે તે પહેલાં વધુ શરતો નિર્ધારિત કરીને તેને અમલકારી ભાગની સામાન્યતાના અપવાદ તરીકે ગણવામાં આવે. અધિનિયમની કલમ ૧૪૨ની જોગવાઈઓના પ્રકાશમાં જોવામાં આવે તો, પરંતુક માત્ર એટલું જ કરે છે કે તેમાં નિર્ધારિત શરતો પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી અપરાધી વિરુદ્ધ ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહી મોકૂફ રાખે છે. ભાસ્કરણ આ બાબતને તે દૃષ્ટિકોણથી જોતું નથી, જ્યારે હરમન (ઉપરોક્ત) એવું કરે છે. આ પાસા અંગે હરમનના કેસમાં વ્યક્ત થયેલા દૃષ્ટિકોણ સાથે અમે આદરપૂર્વક સહમત છીએ.

૫૨. ભાસ્કરણમાં, આ સર્વોચ્ચ અદાલતે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમો ૧૭૭ થી ૧૭૯ પર આધાર રાખીને ગુનો કયા સ્થળે કરવામાં આવ્યો છે તે અંગેનો ગૂંચવારો દૂર કર્યો હતો. પરંતુ એવો ગૂંચવારો ત્યારે જ ઊભો થાય છે જ્યારે કોઈ જોગવાઈની પરંતુકને ગુનાના ઘટકો નિર્ધારિત કરતી તરીકે માને. એકવાર એવું ઠરાવવામાં આવે કે સંજ્ઞાન લેવા માટેની પૂર્વશરતો ચેકના અનાદરના ગુનાને રચતા ઘટકો નથી, ત્યારબાદ ગુનો જ્યાં કરવામાં આવ્યો હોય તે સ્થળ અંગે આવા કોઈ ગૂંચવારા અથવા અસ્પષ્ટતા માટે અવકાશ રહેતો નથી. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૭૭ હેઠળ સ્વીકારાયેલા સામાન્ય નિયમનો અમલ કરતાં કે તમામ ગુનાઓ સ્થાનિક હોય છે, જ્યાં અનાદર થાય છે તે સ્થળ જ ગુનો કરવામાં આવેલ સ્થળ ગણાશે, અને તે

વિસ્તારમાં પ્રાદેશિક અધિકારક્ષેત્ર વાપરતી અદાલતને આવા ગુનાઓનો વિચારણા કરવાની સત્તા પ્રાપ્ત થશે. તેમ કહીને અમે તાત્કાલિક એટલું ઉમેરવું જરૂરી માનીએ છીએ કે, જ્યાં કલમ ૧૩૮ હેઠળનો ગુનો ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૨૨૦(૧)ના અર્થમાં એક જ વ્યવહારમાં કરવામાં આવેલા અનેક ગુનાઓમાંથી એક હોય, ત્યાં ગુનેગાર વિરુદ્ધ એવા દરેક ગુનાનો આરોપ એક જ વિચારણામાં મૂકી શકાય અને એવો કોઈપણ તપાસ અથવા વિચારણા એવી કોઈપણ અદાલત દ્વારા હાથ ધરાઈ શકે જે તે ગુનાઓમાંથી કોઈપણ એકની તપાસ કરવા અથવા વિચારણા કરવા સક્ષમ હોય, જેમ સંહિતાની કલમ ૧૮૪માં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. તેવી જ રીતે, જો અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળ દંડનીય ગુનો છેતરપિંડીના ગુના અને મિલકતની સોંપણી કરાવવા અપ્રમાણિક રીતે પ્રેરિત કરવાની ક્રિયા સાથે એક જ વ્યવહારના ભાગરૂપે કરવામાં આવ્યો હોય, તો ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૮૨(૧)ને કલમો ૧૮૪ અને ૨૨૦ સાથે વાંચતાં, એવો ગુનો તે સ્થળે વિચારણા માટે લઈ શકાય જ્યાં પ્રેરણા આપવામાં આવી હતી અથવા જ્યાં એ જ વ્યવહારનો ભાગ બનેલો ચેક અનાદર પામ્યો હતો અથવા જ્યાં છેતરાયેલા વ્યક્તિને અપ્રમાણિક રીતે મિલકત સોંપવા પ્રેરિત કરવામાં આવ્યો હતો અથવા જ્યાં આરોપીએ એવી મિલકત પ્રાપ્ત કરી હતી. આ જોગવાઈઓ સ્પષ્ટ કરે છે કે વ્યાવસાયિક જગતમાં, જેને અનાદર પામેલા ચેકના આધારે છેતરવામાં આવ્યો હોય અને મિલકત સોંપવા પ્રેરિત કરવામાં આવ્યો હોય, તે પક્ષકારને ફરિયાદ પક્ષ સ્થાપિત કરવાનો ઉપાય માત્ર તે સ્થળે જ ઉપલબ્ધ નથી જ્યાં ચેક અનાદર પામ્યો હતો, જે ક્યારેક પ્રેરણા અથવા

છેતરપિંડી થયેલા સ્થળથી ભિન્ન હોઈ શકે, પરંતુ તે સ્થળે પણ ઉપલબ્ધ છે જ્યાં છેતરપિંડીનો ગુનો કરવામાં આવ્યો હતો. આ મર્યાદા સુધી સંહિતાના અધ્યાય ૧૩ની જોગવાઈઓ પ્રાસંગિક રહેશે અને ગુનાઓનું વિચારણા કયા સ્થળે થઈ શકે તે નિર્ધારિત કરવામાં મદદરૂપ બનશે.

૫૩. અમે આ તબક્કે આ અદાલતના અન્ય બે નિર્ણયોની નોંધ લઈ શકીએ છીએ, જેઓ અમારી નિર્ધારણા માટે ઉપસ્થિત પ્રશ્ન સાથે કેટલીક હદે સંબંધિત છે. સદાનંદન ભદ્રન વિ. માધવન સુનીલ કુમાર (૧૯૯૮) ૬ એસ.સી.સી. ૫૧૪ માં આ અદાલતની દ્વિ-ન્યાયાધીશ ખંડપીઠે ઠરાવ્યું હતું કે કલમ ૧૩૮ ના પરંતુકની કલમ (એ) ચુકવણી માટે ચેકને તેની માન્યતા-અવધિ દરમિયાન અનુક્રમે વારંવાર રજૂ કરવામાંથી પેઈને વંચિત કરતી નથી. ચેકની દરેક એવી રજૂઆત અને તેના અનાદર પર, તેના હિતમાં એક નવો અધિકાર — અને કાર્યવાહીનું કારણ નહીં — ઉપજે છે. તેથી, તે કલમ ૧૩૮ ની કલમ (બી) હેઠળ એવા અધિકારના ઉપયોગરૂપે પૂર્વગ્રાહી પગલું લીધા વિના, ચેક ચુકવણી માટે માન્ય હોય ત્યાં સુધી તેને રજૂ કરતો રહી શકે છે. પરંતુ એકવાર તે કલમ ૧૩૮ ની કલમ (બી) હેઠળ નોટિસ આપે, ત્યારે તે એવો અધિકાર ગુમાવે છે, કારણ કે નિર્ધારિત સમયમર્યાદામાં દ્રાવક રકમ ચૂકવવામાં નિષ્ફળ જાય તો તે ગુનાનો જવાબદાર બને અને ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા દંડાત્મક કાર્યવાહી માટેનું કારણ ઉપજે. આ દૃષ્ટિકોણની યોગ્યતા એમ.એસ.આર. લેધર્સ વિ. એસ. પાલનિયાપ્પન અને અન્ય (૨૦૧૩) ૧ એસ.સી.સી. ૧૭૭ માં માર્કેડેય કાટજુ અને બી. સુધર્શન રેડ્ડી, જેઓની પીઠ સમક્ષ પ્રશ્નાર્થ કરવામાં આવી

હતી, અને તેમણે આ મુદ્દો વિશાળ ખંડપીઠને સંદર્ભિત કર્યો હતો. એમ.એસ.આર. લેધર્સના કેસમાં (ઉપરોક્ત) વિશાળ ખંડપીઠે સદાનંદન ભદ્રન (ઉપરોક્ત) ના નિર્ણયને નામંજૂર કરતાં ઠરાવ્યું કે કલમ ૧૪૨ (બી) ને કલમ ૧૩૮ સાથે વાંચીએ ત્યારે, દરેક વખતે ચેક રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય પરંતુ તેનો અનાદર થયો હોય અને ચેકના દ્રાવકે કલમ ૧૩૮ ના પરંતુક મુજબ નિર્ધારિત અવધિમાં રકમ ચૂકવી ન હોય, ત્યારે ફરિયાદીને કાર્યવાહીનું નવું કારણ ઉપજ્યું માનવામાં ન આવે તે માટે કોઈ કારણ ન હતું. આ અદાલતે આ પ્રમાણે જણાવ્યું હતું:

પરિણામે, અમે સદાનંદન ભદ્રનના કેસમાં (ઉપરોક્ત) આપવામાં આવેલ નિર્ણયને નામંજૂર કરીએ છીએ અને એવું ઠરાવીએ છીએ કે ચેકના બીજા અથવા અનુસારી અનાદરના આધારે ફરિયાદ પક્ષ ચલાવવું પણ અનુમત્ય છે, જો સુધી તે જ નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ના પર તુકમાં નિર્ધારિત આવશ્યકતાઓને પૂર્ણ કરતું હોય. સંદર્ભનો ઉત્તર તે મુજબ આપવામાં આવે છે. હવે અપીલો ઉપરોક્ત કરવામાં આવેલ અવલોકનોના પ્રકાશમાં સુનાવણી અને નિકાલ માટે નિયમિત પીઠ સમક્ષ ચાલીબદ્ધ કરવામાં આવશે.

૫૪. મહત્વનું એ છે કે સદાનંદન ભદ્રન (ઉપરોક્ત) કેસમાં આ અદાલતે કલમ ૧૩૮ના સાવચેત વિશ્લેષણના આધારે એવું ઠરાવ્યું હતું કે તેમાં ઉદ્દેખિત કોઈપણ કારણસર બેંક દ્વારા ચેકની ચુકવણી ન થતા તે પરત કરવામાં આવે ત્યારે ગુનો સર્જાય છે, જોકે કલમ ૧૩૮ની જોગવાઈમાં આ કલમ લાગુ પડવા માટે ત્રણ શરતો નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે. કલમ ૧૩૮ હેઠળના ગુનામાં ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા

કાર્યવાહી માત્ર આ ત્રણેય શરતો પૂર્ણ થવા પર જ શરૂ કરી શકાય. આ અદાલતે આ મુજબ અવલોકન કર્યું હતું:

ઉપરોક્ત કલમનું સાવધાનીપૂર્વક વિશ્લેષણ કરતાં એવું જણાય છે કે તેનો મુખ્ય ભાગ તેમાં ઉલ્લેખિત કોઈપણ કારણસર બેંક દ્વારા ચેકની ચૂકવણી ન થવાથી તે પરત કરવામાં આવે ત્યારે ગુનો સર્જે છે. જોકે, મહત્વની વાત એ છે કે પરંતુક ઉપરોક્ત કલમની લાગુ પડતાશ માટે અને તે સંદર્ભે એવા ગુનાની રચના માટે પૂર્વશરતરૂપ ત્રણ શરતો નિર્ધારિત કરે છે, અને તે શરતો આ મુજબ છે: (૧) ચેક તેના જારી થયાની તારીખથી છ મહિનાની અંદર અથવા તેની માન્યતા અવધિની અંદર, બંનેમાંથી જે અગાઉ આવે તે સમયમર્યાદામાં, બેંક સમક્ષ રજૂ કરાયેલો હોવો જોઈએ; (૨) ચેક બિનચૂકવાયેલો પરત આવ્યા પછી પ્રાસિકર્તાએ રજિસ્ટર્ડ નોટિસ દ્વારા ચૂકવણીની માંગણી કરેલી હોવી જોઈએ; અને (૩) ડ્રોઅરે નોટિસ પ્રાપ્ત થયાની તારીખથી ૧૫ દિવસની અંદર રકમ ચૂકવવામાં નિષ્ફળ ગયો હોવો જોઈએ. ઉપરોક્ત ત્રણેય શરતો પૂર્ણ થાય ત્યારે જ કલમ ૧૩૮ હેઠળના ગુનાને બાબતે ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા કાર્યવાહી શરૂ કરી શકાય. જ્યાં સુધી પ્રથમ શરતનો પ્રશ્ન છે, ત્યાં સુધી કલમ ૧૩૮ના પરંતુકની ખંડ (એ) પ્રાસિકર્તાને તેની માન્યતા અવધિ દરમિયાન અનુક્રમે એકથી વધુ વખત અનાદરિત ચેક બેંક સમક્ષ રજૂ કરવા અંગે કોઈ પ્રતિબંધ મૂકતી નથી. આ સિવાય, વ્યાપારિક વ્યવહારો દરમિયાન નાણાંની અછત અથવા તેવી જ સમાન કારણોસર ચેક પરત આવવો અને પછી થોડો સમય વીતી જતાં, તે ચૂકવાઈ જશે એવી અપેક્ષામાં, પ્રાસિકર્તા દ્વારા પોતાની ઈચ્છાએ અથવા

ડ્રોઅરની વિનંતિ પર, તેને ફરી રજૂ કરવો અસામાન્ય બાબત નથી. એમ કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રાપ્તિકર્તાનો પ્રાથમિક હિત પોતાની રકમ મેળવવાનો હોય છે, ડ્રોઅર સામે ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા કાર્યવાહી ચલાવવાનો નહીં; અને સામાન્ય રીતે આવી કાર્યવાહીનો આશરો પસંદગીથી નહીં પરંતુ મજબૂરીવશ લેવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત કારણોસર એવો નિષ્કર્ષ આવશ્યક રીતે કરવો પડે કે ચેક તેની માન્યતા અવધિ દરમિયાન ગમે તેટલી વખત રજૂ કરી શકાય. હકીકતમાં, કુમારેશનના મામલામાં કેરળ વડી અદાલતની વિભાગીય ખંડપીઠે ભિન્ન અભિપ્રાય દર્શાવીને એવું અવલોકન કર્યું હતું કે ચેકના પ્રથમ અનાદર માટે માત્ર એક જ કાર્યવાહી શરૂ કરી શકાય, કારણ કે ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા કાર્યવાહી માટે એકથી વધુ કાર્યકારણ ઊભું થઈ શકે નહીં; તે સિવાય અન્ય તમામ વડી અદાલતોનો પણ આ જ સદૈવ એકરૂપ અભિપ્રાય રહ્યો છે. (ભાર મૂક્યો છે)

૫૫. એમએસઆર લેધર્સ (ઉપરોક્ત) એ પણ કલમ ૧૩૮ પર વિચાર કર્યો હતો અને ઠરાવ્યું હતું કે કલમ ૧૩૮ હેઠળ ફરિયાદ તે સમયે દાખલ કરી શકાય, જ્યારે તે માટેનો હકકારણ કલમ ૧૩૮ના પરંતુકની ખંડ (સી) મુજબ ઉપજેલો હોય; અને એવો હકકારણ ત્યારે જ ઉપજે છે, જ્યારે ચેકનો દોરનાર કલમ ૧૩૮ના પરંતુકની ખંડ (બી) મુજબ પંદર દિવસની અંદર ચેકની રકમનો ભોગવનારને ચૂકવણો કરવામાં નિષ્ફળ જાય. એમએસઆર લેધર્સનો મુખ્ય સંબંધ એટલો નહોતો કે પરંતુક ગુનાના ઘટકો નિર્ધારિત કરે છે કે ફરિયાદ દાખલ કરવા માટેની પૂર્વશરતો. તેનો મુખ્ય સંબંધ એ પ્રશ્ન સાથે હતો કે બીજી અથવા અનુગામી અનાદર, જે પછી કાનૂની

નોટિસો આપવામાં આવે અને દોરનાર ચૂકવણી કરવામાં નિષ્ફળ જાય, તે દોરનાર વિરુદ્ધ ફરિયાદ પક્ષ શરૂ કરવા માટે આધાર બની શકે કે નહીં. ઉપર નોંધ્યા મુજબ, તે પ્રશ્નનો હકારાત્મક જવાબ આપવામાં આવ્યો હતો અને એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે જો અનુગામી અનાદરો થાય, તેમ બાદ કાયદા મુજબ આવશ્યક કાનૂની નોટિસો આપવામાં આવે અને દોરનાર અનુગામી રીતે ચૂકવણી કરવામાં નિષ્ફળ જાય, તો અનુગામી હકકારણો ઉપજી શકે. તેથી, એમએસઆર લેધર્સને એ નક્કી કરવા માટેનું પ્રમાણભૂત નિર્ધારણ માનવામાં આવી શકે નહીં કે પરંતુક ફરિયાદ પક્ષ શરૂ કરવા માટેની પૂર્વશરતો નિર્ધારિત કરે છે કે કલમ ૧૩૮ હેઠળ દંડનીય ગુનાના ઘટકો. સદાનંદન ભદ્રનનો તે હદ સુધી અમાન્ય ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હોય શકે છે કે જેમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે અનુગામી હકકારણોને ફરિયાદ પક્ષના આધાર તરીકે બનાવી શકાય નહીં, પરંતુ એક બાજુ ગુનાના ઘટક અને બીજી બાજુ ફરિયાદ પક્ષ શરૂ કરવા માટેની પૂર્વશરતો વચ્ચેનો ભેદ, જે ઉક્ત ચુકાદામાં દર્શાવવામાં આવ્યો હતો, તેને ખોટો ઠરાવવામાં આવ્યો નથી. આ ભેદ સદાનંદન ભદ્રન અને એમએસઆર લેધર્સમાં આ અદાલતના ઉચ્ચારણોમાં વ્યાપી રહ્યો છે. અમારા મત મુજબ, કેરળ વડી અદાલતે કૈરાલી માર્કેટિંગ એન્ડ પ્રોસેસિંગ કોઓપરેટિવ સોસાયટી લિમિટેડ વિ. પુલેંગડી સર્વિસ કોઓપરેટિવ લિમિટેડ, (૨૦૦૭) ૧ કેએલટી ૨૮૭ માં અધિનિયમની કલમ ૧૩૮નું યોગ્ય અર્થઘટન કર્યું હતું, જ્યારે તેણે આ રીતે જણાવ્યું હતું:

એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ ની ભાષામાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કલમ ૧૩૮

હેઠળ અવલોકિત સ્વરૂપનો તેના દ્વારા જારી કરાયેલ ચેક, તે કલમમાં અવલોકિત કારણોસર અનાદરિત થાય ત્યારે દોરનાર દ્વારા ગુનો કરવામાં આવ્યો હોવાનું માનવામાં આવે છે. નિર્ણાયક શબ્દો છે "બેંક દ્વારા બિનચૂકવાયેલ પરત કરવામાં આવે છે". જ્યારે એવું બને છે, ત્યારે એવા વ્યક્તિએ ગુનો કર્યો હોવાનું માનવામાં આવે છે. કલમ ૧૩૮ ના મુખ્ય ભાગમાં રહેલી આ કાનૂની કલ્પના મુજબ, ગુનો પહેલેથી જ કરવામાં આવ્યો છે અથવા કરવામાં આવ્યો હોવાનું માનવામાં આવે છે. કલમ ૧૩૮ ના મુખ્ય ભાગનું સાવચેત વાચન કોઈ અન્ય નિષ્કર્ષ સુધી લઈ જઈ શકતું નથી. મારા મત મુજબ, કલમ ૧૩૮ ની પરંતુક જ માત્ર એવી કેટલીક પૂર્વશરતો પર ભાર મૂકે છે, જેઓનું પાલન તેવા વ્યક્તિ વિરુદ્ધ સફળતાપૂર્વક કાર્યવાહી ચલાવવી હોય તો આવશ્યક છે, જેને ગુનો કર્યો હોવાનું માનવામાં આવે છે. ચેક બેંક દ્વારા પરત કરવામાં આવે ત્યારે ગુનો પહેલેથી જ થઈ જાય છે. પરંતુ ફરિયાદ પક્ષ માટે કાર્યવાહી ચલાવવાનો હકનો કારણ, ગુનો થતા જ ઉપલબ્ધ થતો નથી; તે તો પરંતુકમાં દર્શાવેલી પૂર્વશરતો પૂર્ણ થયા પછી જ ઉપલબ્ધ થાય છે. ગુનો થઈ ગયા પછી પણ, પરંતુક હેઠળ કાર્યવાહી ટાળવા માટે આપવામાં આવેલ વિકલ્પનો લાભ જો ગુનેગાર દ્વારા લેવામાં ન આવે, તો જ પીડિત વ્યક્તિને ગુનેગાર વિરુદ્ધ કાર્યવાહી ચલાવવાનો હક અથવા કાર્યવાહીનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે. ગુનો પહેલેથી જ માન્ય અને જાહેર થયેલો છે, પરંતુ ગુનેગાર સામે કાર્યવાહી માત્ર ત્યારે જ ચલાવી શકાય જ્યારે પરંતુકની આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ થાય. કાર્યવાહી ચલાવવાનો હકનો કારણ ત્યારે જ ઊભું થાય જ્યારે પરંતુકમાં નિર્ધારિત અવધિ ચુકવણી વિના

પૂર્ણ થાય. ગુનાના ઘટક તત્વો અને કાર્યવાહીનો માન્ય પ્રારંભ કરવા માટેની પૂર્વશરતો વચ્ચે ભેદ રાખવો આવશ્યક છે.

ઉપબંધની પરંતુકમાં નિર્ધારિત શરતો પણ આરોપીને સફળતાપૂર્વક દંડનીય ઠેરવવા પહેલાં નિશ્ચિત રીતે સાબિત કરવી આવશ્યક છે. પરંતુ કડક અર્થમાં, તે શરતો એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ ના મુખ્ય ભાગ હેઠળ કલ્પિત ગુનાના તત્વો નથી, જોકે દોષિત ઠરાવ સુનિશ્ચિત કરવા અને તેનો દાવો કરવા માટે જણાવેલ શરતો પણ સાબિત કરવી આવશ્યક છે. આ અર્થમાં એવું કહેવામાં આવે છે કે પરંતુક એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળના ગુનાને સર્જતું કે નષ્ટ કરતું નથી. તે કાર્ય તો કલમના મુખ્ય ભાગ દ્વારા પહેલેથી જ કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુકમાં રહેલી શરતો પૂર્વશરતો છે કે એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળના ગુનાના તત્વો/ઘટકો છે તે વિષયક આ વિવાદ બહુભાગના કેસોમાં માત્ર શૈક્ષણિક સ્વરૂપનો જ હોઈ શકે. નિઃસંદેહ, કડક કાનૂની અર્થમાં આવશ્યક તત્વો તેમજ પૂર્વશરતો બન્ને દરેક કેસમાં સંતોષકારક રીતે સ્થાપિત કરવાં પડશે. નિશ્ચિતપણે, યોગ્ય કેસમાં એ પણ વિચારવું પડી શકે કે પૂર્વશરતોનું સારભૂત પાલન દોષિત ઠરાવ ન્યાયસંગત ઠેરવવા માટે પૂરતું ગણાવી શકાય કે નહીં. તેમ હોય તો પણ, તત્વો અને પૂર્વશરતો વચ્ચેનો ભેદ નિશ્ચિતરૂપે વાસ્તવિક અને અસ્તિત્વમાન છે. એન.આઈ. અધિનિયમની કલમ ૧૪૧ ની સહાયથી કલમ ૧૩૮ હેઠળની ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહીનો સામનો કરતા આરોપીની સંડોવણી નિર્ધારિત કરતી વખતે આ ભેદ નિશ્ચિતરૂપે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બને છે. એ જ કારણે અહીં આ પ્રશ્નને એટલું

નિર્ણાયક મહત્વ પ્રાપ્ત થાય છે."

૫૬. ટૂંકમાં:

(૧) નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમ, ૧૮૮૧ ની કલમ ૧૩૮ હેઠળનો ગુનો ત્યારે જ ઘટે છે જ્યારે આરોપી દ્વારા તેના દ્વારા બેંકમાં જાળવવામાં આવતા ખાતા પર દેણગી/જવાબદારીની ચૂકવણી માટે દોરાયેલો ચેક, નાણાંની અપર્યાપ્તતા હોવાને કારણે અથવા રકમ બેંક સાથે કરાયેલ વ્યવસ્થા કરતાં વધુ હોવાના કારણસર, અપરિશોધિત પરત કરવામાં આવે.

(૨) તેમ છતાં, આવા કોઈપણ ગુનાનો સંજ્ઞાન અધિનિયમની કલમ ૧૪૨ હેઠળ પ્રતિબંધિત છે, સિવાય કે કલમ ૧૩૮ના પ્રાવધાનની કલમ (સી) હેઠળ આવા પેઈ અથવા ધારકને વાદકારણ ઉત્પન્ન થતી તારીખથી એક મહિનાની અવધિની અંદર, પેઈ અથવા ચેકના વિધિસર ધારકે લેખિત ફરિયાદ કરી હોય.

(૩) ફરિયાદ દાખલ કરવાનો દાવાનો હક ફરિયાદી/ચુકવણીગ્રાહી/વહિવટ મુજબ ચેક ધારકને ત્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, જો (એ) અનાદર પામેલ ચેક તેના જારી થયાની તારીખથી છ મહિનાની અવધિની અંદર દ્રાવી બેંક સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે.

(બી) જો ફરિયાદીએ બેંક તરફથી ચેકના અનાદર અંગેની માહિતી તેને પ્રાપ્ત થયાની તારીખથી ત્રીસ દિવસની અંદર ચેકની રકમની ચુકવણીની માંગણી કરી હોય અને

(સી) જો દોરનાર આવી નોટિસની પ્રાપ્તિથી પંદર દિવસની અંદર ચેકની રકમ ચૂકવવામાં નિષ્ફળ ગયો હોય.

(જ) દાવા-કારણ રચતા તથ્યો અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળના ગુનાના ઘટક

તત્ત્વો રચતા નથી.

(૫) કલમ ૧૩૮ની પરંતુક જોગવાઈ માત્ર ફોજદારી કાર્યવાહી શરૂ કરવાનું અને અદાલત દ્વારા ગુનાનો સંજ્ઞાન લેવાનું, પરંતુકની કલમ (સી) ની શરતો અનુસાર કારણકાર્યનો હક ફરિયાદીને ઉપજે ત્યાં સુધી, મુલતવી રાખે છે.

(૬) એકવાર ફરિયાદીને દાવાનું કારણ ઉપજે પછી, કેસનો વિચાર કરવાનો અદાલતનો અધિકારક્ષેત્ર એક જ સ્થળે અનાદરિત થાય છે તે સ્થળના સંદર્ભથી નક્કી થશે.

(૭) ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૭૭ હેઠળ નિર્ધારિત સામાન્ય નિયમ નેગોશિએબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ અધિનિયમની કલમ ૧૩૮ હેઠળના કેસોમાં લાગુ પડે છે. તેથી, આવા કેસોમાં એક દોરનાર વિરુદ્ધ ફરિયાદ પક્ષ માત્ર તે જ અદાલત સમક્ષ શરૂ કરી શકે છે, જેના અધિકારક્ષેત્રમાં અનાદર થવાનો બનાવ બને છે; તેવા પ્રસંગોને બાદ કરતાં, જ્યાં કલમ ૧૩૮ હેઠળ દંડનીય એકના અનાદરનો ગુનો, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૮૪ સાથે વાંચવાની કલમ ૨૨૦(૧) ના અર્થમાં, એક જ વ્યવહારમાં અન્ય ગુનાઓ સાથે કરવામાં આવ્યો હોય, અથવા તે સંહિતાની કલમ ૧૮૨(૧) ને તેની કલમો ૧૮૪ અને ૨૨૦ સાથે વાંચતાં તેની જોગવાઈઓ હેઠળ આવરી લેવાતો હોય.

૫૭. આ વિષયના આ પાસાથી વિદાય લેતા પહેલાં, આપણને પોતાને યાદ અપાવવાની જરૂર છે કે એકના અનાદર સંબંધિત કેસોનો મહાપ્રવાહ આ દેશની મેજિસ્ટ્રેટ અદાલતો ઉપર આવી પડ્યો છે. ઓક્ટોબર ૨૦૦૮ સુધી એવા કેસોની

સંખ્યા ૩૮ લાખથી વધુ હોવાનું ભારતના કાનૂન આયોગે તેના ૨૧૩મા અહેવાલમાં અંદાજિત કર્યું હતું. પરિણામે, ચેકના અનાદર સંબંધિત કેસો બધા મોટા શહેરોમાં મેજિસ્ટ્રેટ સ્તરે ફોજદારી ન્યાયપ્રણાલીને અવરોધી રહ્યા છે. ચાર મહાનગરોની અદાલતો તથા અન્ય વેપારિક રીતે મહત્વપૂર્ણ કેન્દ્રો ખાસ કરીને ભારગ્રસ્ત છે, કારણ કે આવા કેસોની નોંધણી અત્યંત મોટી સંખ્યામાં થાય છે. માત્ર દિલ્લીમાં જ ૧ જૂન ૨૦૦૮ની સ્થિતિએ ફોજદારી અદાલતોમાં આવા પાંચ લાખથી વધુ કેસો બાકી હતા. અન્ય શહેરોમાં પણ સ્થિતિ ભિન્ન નથી, જ્યાં ધારા ૧૩૮ હેઠળ મોટી સંખ્યામાં ફરીયાદો દાખલ થાય છે, આવશ્યકપણે એ કારણે નહીં કે ગુનો એવા શહેરોમાં કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ એ કારણે કે બહુરાષ્ટ્રીય તથા અન્ય કંપનીઓ અને વેપારિક સંસ્થાઓ તથા એજન્સીઓ, ફરીયાદો દાખલ કરવા માટે આ સ્થાનોને એથી વધુ સારા કારણ વિના પસંદ કરે છે કે ચેકની રકમની ચુકવણી માગતી નોટિસો એવા શહેરોમાંથી જારી કરવામાં આવી હતી અથવા ચેકો તે શહેરોમાં આવેલી તેમની બેંકોમાં વસૂલાત માટે જમા કરાવવામાં આવ્યા હતા. આવાં કેસો તે સ્થળથી ઘણી દૂર દાખલ કરવાને સમર્થન આપવા માટે, જ્યાં અનાદર પામેલા ચેકના આધારરૂપ વ્યવહાર થયો હતો, ભાસ્કરનના કેસ ઉપર ઘણીવાર આધાર મુકવામાં આવે છે. એ અસામાન્ય નથી કે એ જ વ્યવહાર અને એ જ સ્થળે અનાદર પામેલા ચેકો માટે અલગ અલગ અધિકારક્ષેત્રોમાં ફરીયાદો દાખલ થયેલી જોવા મળે. આ પ્રક્રિયા ઘણીવાર એવી દમનકારી વાદ-વિવાદની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને, આરોપીને દૂરના સ્થળે ખેંચી લઈ જઈ તેને દાવાનો વિરોધ કરવાની ન્યાયસંગત તકથી વંચિત

રાખી, તેની પાસેથી પૈસા વસૂલ કરવાનો ગૌણ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે જ અપનાવવામાં આવે છે. ભાસ્કરનના કેસનો આશય ક્યારેય એવો હોઈ શકતો નથી કે ફરીયાદી/ચેકના પેચીને એવો લાભ આપવામાં આવે. તેમ છતાં, અનુભવ દર્શાવે છે કે ભાસ્કરનના કેસમાં લેવાયેલો એવો અભિપ્રાય, જેમાં તેમાં સૂચિત પાંચ અલગ અલગ સ્થળોમાંથી કોઈપણ એક સ્થળે ફરિયાદ પક્ષને કાર્યવાહી કરવાની પરવાનગી આપવામાં આવી હતી, તે માત્ર આ પ્રશ્ન સાથે સંકળાયેલી અન્ય પીઠોની મંજૂરી મેળવવામાં નિષ્ફળ ગયો નથી, પરંતુ આરોપી વ્યક્તિઓ માટે કઠિનાઈ, હેરાનગતિ અને અસુવિધા પણ ઊભી કરી છે. જે કોઈ ચેક જારી કરે છે તે ચેકનો, જો પરિશિષ્ટમાં નિર્ધારિત જોગવાઈઓનું પાલન થયા છતાં તેનો અનાદર થાય, તો જવાબદાર છે અને તેને જવાબદાર ઠેરવવો પણ જોઈએ; છતાં અદાલતે એવો અર્થઘટન ટાળવો જોઈએ જે પક્ષકારોમાંથી એક દ્વારા દમનના સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય. ફરીયાદી દ્વારા પોતાની પસંદગીના સ્થળે ચેક રજૂ કરવાની અથવા અનાદર થયેલી રકમની ચુકવણી માટે નોટિસ જારી કરવાની એકતરફી ક્રિયાઓ, અમારા મત મુજબ, ફરીયાદીને વિચારણાનું સ્થળ પસંદ કરવાની સત્તા આપી શકતી નથી. એટલું કહેવું પૂરતું છે કે, માત્ર અધિનિયમોના અર્થઘટનના સિદ્ધાંતોના આધારે જ નહીં, પરંતુ ખોટા અર્થઘટનથી આરોપીને અન્યાય અને હેરાનગતિના રૂપમાં થઈ શકતી સંભવિત હાનિને ધ્યાનમાં રાખીને પણ, ભાસ્કરનના કેસમાં લેવાયેલો અભિપ્રાય પુનર્વિચાર્યોગ્ય છે, જે અમે ઉપરોક્ત પરિષ્કેદોમાં કર્યો છે.

૫૮. ઉપરોક્ત અવલોકનો સાથે, હું મારા માનનીય ભાઈ, વિક્રમજીત સેન, ન્યાયાધીશ દ્વારા પ્રસ્તાવિત આદેશ સાથે સહમત છું.

*This judgment has been translated using AI Tool
– M/s. Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.*

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહીં. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.